

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏİDƏ ZƏFƏR qızı RƏHİMLİ

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS FRAZEOLÖGİYASINDA “MƏKAN”
MAKROKONSEPTİNİN LİŊVOKULTUROLOJİ ASPEKTDƏN İFADƏSİ**

İxtisaslaşma: HSM-060201 – Müqayisəli dilçilik

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Hacıyeva Yunis qızı Aytən
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-8
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS FRAZEOLÖJİ	
SİSTEMİNİN KONSEPTSFERASINDA “MƏKAN” KONSEPTİNİN	
YERİ VƏ MÖVQEYİ	9-35
1.1. Frazeoloji sistem çərçivəsində “konsept” strukturlaşması.....	9-26
1.1.1. Frazeologiyanın tədqiqi tarixi və frazeoloji vahidlərin təsnifatı barədə.....	9-18
1.1.2. Dilçilikdə “konsept” anlayışı və məkanın konseptuallaşması.....	18-26
1.2. Azərbaycan və ingilis frazeoloji sistemində “Məkan” konseptinin digər konseptlərlə bağlılığı haqqında (dünya mənzərəsinin fərqliliyi kontekstində).....	26-35
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN FRAZEOLÖJİ	
SİSTEMLƏRİNDƏ “MƏKAN” MAKROKONSEPTİNİN	
REALLAŞMASININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	36-60
2.1. “Məkan” konseptini ifadə edən antonomasiyaların milli səciyyəsi.....	36-41
2.2. Azərbaycan və ingilis dilində “məkan” konseptini ifadə edən (paremioloji vahid formatlı) frazeologizmlərin oxşar və fərqli cəhətləri.....	41-45
2.3. Toponim komponentli frazeologizmlərin yaranma səbəbləri.....	45-50
2.4. “Məkan” konseptini ifadə edən idiomların müqayisəli təhlili.....	50-56
2.5. “Məkan” konseptini ifadə edən fərdi-müəllifli frazeologizmlər haqqında.....	56-60
NƏTİCƏ.....	61-63
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	64-69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Frazeologizmlər xalqın tarixini, mədəniyyətini, dünya mənzərəsini, adət-ənənələrini özündə əks etdirən dil vahidləri olaraq dilçilikdə mühüm rol oynayırlar. Bu sahənin tədqiq edilməsi bir növ dilin məxsus olduğu xalqın konseptferinin, dünya mənzərəsinin tədqiq edilməsi deməkdir. Məhz buna görə də koqnitiv dilçiliyin sürətlə inkişaf etdiyi bu zamanda konseptlərin frazeoloji vahidlərlə ifadə edilməsinin araşdırılması aktual məsələlərdəndir. Bu baxımdan tədqiqat işimiz Azərbaycan və ingilis frazeoloji sisteminin qarşılaşdırılması ilə hər iki xalqın mentalitetlərinin, linqvokulturoloji mühitinin oxşar və fərqli cəhətlərinin təhlil edilməsini özündə ehtiva edir. Azərbaycan və ingilis dilləri müasir dövrdə qloballaşma mühitində daima qarşılıqlı əlaqədədirlər. Biz qloballaşan dünyanın linqva frankası sayılan ingilis dilini öyrənirik. Tədqiqatımızda mədəniyyətlərarası dialoq formatında digər mədəniyyəti başa düşmək, ingilis mədəniyyətini öz mədəniyyətimizə düzgün izah etmək üçün onların lakonalarının dekodlaşdırılmasını mümkün etməliyik.

Məkan və zaman koordinatları xalqın hal-hazırkı və tarixi mövcudiyatı üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də “məkan” makrokonseptini ifadə edən frazeoloji vahidləri təhlil etmək xalqın dünya mənzərəsinin tədqiq edilməsi baxımından çox vacibdir. Bu mövzunun araşdırılması hər zaman aktualdır. Bu istiqamətdə Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində “Məkan” makrokonseptinin linqvokulturoloji aspektdən tədqiq edilməsi isə kifayət qədər deyildir. Bu səbəbdən də hər iki dilin frazeologizmlərində “məkan” makrokonseptinin ifadəsini tədqiqatımızın mövzusu olaraq seçdik.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyamızın əsas obyektı Azərbaycan və ingilis dillərində istifadə olunan “Məkan” makrokonseptini ifadə edən frazeologizmlərdir. Tədqiqatımızda hər iki dilin frazeoloji sistemində mövcud olan “Məkan” makrokonseptini ifadə edən frazeologizmlər arasında oxşar və fərqli cəhətləri nümunələr əsasında təhlil edərək onların bədii ədəbiyyatlarda, məqalələrdə, kitablarda və s. istifadə olunma perspektivlərini misallarla əsaslandırırıq.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatımızın predmeti frazeologiya, konsept, konseptlər, dünyanın dil mənzərəsi haqqında məlumat verərək mövzunun əsas məğzini açma bilmək, daha rahat qavranılmasına şərait yaratmaqdır. Bu səbəbdən də ilk öncə frazeologiya haqqında məlumat verib, daha sonra konseptin, konseptlərin nə olduğunu izah edib dünyanın dil mənzərəsinin onlarla olan bağlılığını açdıq. Frazeologizmlərin konseptlərin, dünya mənzərəsinin ifadə olunmasında rolu çox böyükdür. Bu qarşılıqlı əlaqələr tədqiqatımız boyunca tez-tez vurğulanmışdır. Məhz bu qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə Azərbaycan və ingilis dillərində mövcud olan “Məkan” makrokonseptini ifadə edən frazeologizmlərin oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək, misallar vasitəsilə izah etmək daha rahat olmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatımızın əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində mövcud olan “Məkan” makrokonseptini ifadə edən frazeologizmlərin linqvokulturoloji cəhətlərinin tədqiq edilməsidir. Yəni, hər iki dildə bu ifadələrin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkarlamaq, hər iki xalqın özünəməxsus fərqliliklərini izah etmək, onların dünya mənzərəsində “məkan” konseptinə oxşar və fərqli baxışlarını frazeoloji nümunələrlə təqdim etmək tədqiqat işimizin əsas məqsədidir. Tədqiqat işimizin əsas məqsədi onun vəzifələrində də əks olunmuşdur:

- Azərbaycan və ingilis frazeoloji sisteminin konseptlərində “Məkan” konseptinin yeri və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi;
- frazeoloji sistem çərçivəsində “konsept” strukturlaşmasına nəzər salmaq;
- bunun üçün ilk əvvəl frazeologiyanın tədqiq tarixi və frazeoloji vahidlərin təsnifatı barədə məlumat vermək;
- daha sonra dilçilikdə “konsept” anlayışı və məkanın konseptuallaşması ilə tanış olmaq;
- Azərbaycan və ingilis dillərinin dünya mənzərəsinin fərqliliyi kontekstində frazeoloji sistemdə “Məkan” konseptinin digər konseptlərlə bağlılığına nəzər salmaq;
- Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemlərində “məkan” makrokonseptinin reallaşmasının müqayisəli təhlilini aparmaq;
- “məkan” konseptini ifadə edən antonomasiyaların təhlili;

- Azərbaycan və ingilis dilində “məkan” konseptini ifadə edən (paremioloji vahid formatlı) frazeologizmlərin oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək;
- toponim komponentli frazeologizmlərin yaranma səbəblərinə nəzər salmaq;
- “Məkan” konseptini ifadə edən idiomların nümunələr əsasında müqayisəli təhlilini aparmaq;
- “Məkan” konseptini ifadə edən fərdi-müəllifli frazeologizmlərin yaranma mənbələrinə nəzər yetirmək.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatımızın nəzəri əhəmiyyəti frazeologizm, konsept və dünya mənzərəsinin qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeologiyasında “Məkan” makrokonseptini ifadə edən frazeoloji birləşmələrin tədqiq edilməsində özünü göstərir. “Məkan” makrokonseptini ifadə edən frazeoloji birləşmələri təhlil edə bilmək üçün ilk öncə frazeologiya, konsept və dünyanın dil mənzərəsi haqqında nəzəri məlumatlar vermişik. Daha sonra “məkan” konseptini ifadə edən antonomasiyalar, paremioloji vahidlər, toponim tərkibli frazeologizmlər və fərdi müəllifli frazeoloji vahidlərə nümunələr gətirməzdən əvvəl hər biri haqqında ümumi nəzəri izah tədqim edilib.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Mövzumuz haqqında xüsusi araşdırmaların az olduğunu nəzərə alsaq, əminliklə deyə bilərik ki, bizim tədqiqat işimiz yetərinə praktiki əhəmiyyəti malikdir. Belə ki, bizim müqayisəli şəkildə tədqiq etdiyimiz “məkan” konseptini ifadə edən frazeoloji birləşmələr və onların izahları mövzu ətrafında tədqiqat aparana üçün, bakalavrlar pilləsində müdafiə ediləcək diplom işləri üçün, habelə magistr dissertasiyaları üçün mənbə rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın fərziyyəsi.

- Azərbaycan və ingilis dillərində “məkan” konseptini ifadə edən frazeologizmlərin təhlil edilməsi, oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkarlanması tədqiqatın əsas istiqamətini təşkil edir;
- frazeologizmlərin təhlil edilməsində əvvəl mövzunun daha aydın izah edilməsi üçün frazeologiyanın, konseptlərin, konseptsferin və dünyanın dil mənzərəsinin izah edilməsi əhəmiyyətli hesab olunur;

- konseptsfer və dünyanın dil mənzərəsinin qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində “məkan” konseptini ifadə frazeologizmlərin təhlilini, bəzilərinin yaranma səbəblərinin göstərilməsini və bəzilərinin əsərlərdə, məqalələrdə istifadə edilməsinə nümunələrin verilməsini mövzunun daha aydın qavranılması üçün əsas hesab edirik.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəlar:

- hər bir xalqın dilində mövcud olan frazeologizmlər həmin xalqın tarixini, adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, məişətini və həyat tərzini əks etdirir;
- düşüncə vahidi olan və hər bir xalqın və ya fərdin şüurunda özünəməxsus şəkildə mövcud olan konseptlər sistemli şəkildə və ierarxik qaydada konseptsferi təşkil edirlər;
- konseptsferdə toplanan dünya mənzərəsi ətraf aləmdə haqqında olan düşüncələrdən ibarətdir və dil vasitəsilə ifadə olunaraq dünyanın dil mənzərəsini yaradır;
- dünyanın dil mənzərəsi hər bir xalqa və ya fərdə məxsusdur;
- dil vahidləri vasitəsilə ifadə olunan, dünyanın dil mənzərəsini özündə toplayan konseptlər milli səciyyəni əks etdirən frazeologizmlərlə daha aydın və dolğun şəkildə ifadə olunur;
- Azərbaycan və ingilis dillərinin dünya mənzərələrinə əsasən, “Məkan” makrokonseptini ifadə edən frazeologizmlərin oxşar və fərqli cəhətləri nümunələrlə əsaslandırılır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Koqnitiv dilçiliyin rüşeymləri daha qədim zamanlara dayansa da, müstəqil bir elm olaraq XIX əsrdə yaranmışdır. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq “koqnitiv dilçilik” anlayışını Ə.Abdullayev araşdırmağa başlamışdır. Koqnitiv dilçiliyin müstəqil bir elm kimi yaranmasından sonra konsept, konseptsfer, dünya mənzərəsi, dünyanın dil mənzərəsi geniş şəkildə tədqiq edilməyə başlamışdır. Koqnitiv dilçilik və onun əsas anlayışları olan konsept və dünyanın dil mənzərəsi dilimizdə geniş şəkildə tədqiqini F.Y.Veysəlli “Koqnitiv dilçilik”, A. Məmmədov və M.Məmmədov “Diskursun koqnitiv aspektdən təhlili”, Ə.Rəcəbli “Koqnitiv dilçilik” kitablarında tapa bilərik. Rus dilində Z.D.Popova və İ.A.Sterninin “Koqnitiv

lingvistikası” (Когнитивная лингвистика”) kitabı, ingilis dilində V.Evans və M.Greenin “Koqnitiv lingvistikası” (Cognitive Linguistics) kitabında da koqnitiv dilçiliyin əsas obyektı olan konsept, konseptsfər və dünyanın dil mənşərəsi haqqında kifayət qədər məlumat verir. Demək olar ki, dünya dillərinin əksəriyyətində son dövrlərdə konsept, konseptsfər və dünyanın dil mənşərəsi haqqında kitablar, məqalələr və s. daha çox yazılmağa başlanmışdır. Bu haqda olan fikirlərin müxtəlifliyinin səbəbi də elə budur.

Konseptlərin ifadə üsulu olan frazeologizmlərin geniş və ətraflı şəkildə tədqiq edilməsi tarixi də çox qədim deyildir. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya haqqında ilk fikirlər B.Çobanzadə və B.Ağayevin “Türk qrameri” dərsliyində öz əksini tapmışdır, ilk geniş və ətraflı məlumata isə M.Hüseynzadənin dərsliyində rast gəlinir. H.Bayramovun “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” kitabı, Ə.Rəcəblinin “Frazeologiya” kitabı, ingilis dilində “Frazeologiya: fənlərəarası perspektiv” (Phraseology: an interdisciplinary perspective) kitabı frazeologiya haqqında ətraflı məlumat verən kitablar sırasındadır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində konseptlərin daha geniş tədqiqinə başlanması ilə frazeologizmlərə konseptin ifadə vasitəsi olaraq yanaşan kitablar, məqalələr və dissertasiyalar yazılmağa başlanmışdı.

Azərbaycan və ingilis dillərində “məkan” makrokonseptinin ifadə edən frazeologizmləri tədqiq edən mənbələr tapmaq isə bir qədər çətin oldu. Bu mövzunun günümüze qədər kifayət qədər araşdırılmadığını deyə bilərik.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı 1 elmi məqalə yazılmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Magistrlik dissertasiyamız girişdən, iki fəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. I fəsil 2 yarım fəsildən ibarətdir və I fəslin I yarım fəsili də 2 yarım fəsillə bölünür. I fəsildə frazeologiya, konsept və dünyanın dil mənşərəsi haqqında ümumi və müəyyən qədər yığcam məlumat verilir, ingilis və Azərbaycan dillərinin dil mənşərəsinin oxşar və fərqli cəhətləri frazeologizmlərlə qısa şəkildə təsvir edilir, bu məsələlərlə əlaqədar alimlərin fikirləri göstərilir və istifadə etdiyimiz ədəbiyyatlara əsaslanaraq hər biri izah edilmişdir. II

fəsil isə 5 yarımfəsildən ibarətdir. Burada Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində məkan konseptinin ifadəsi nümunələr və izahlar ilə təqdim edilmişdir. Bəzi frazeologizmlərin etimologiyası və yaranma mənbələri də tədqiq edilmişdir.

Nəticə hissəsində tədqiqat işimizin ümumi məzmunundan sonra gəldiyimiz nəticələr verilmişdir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS FRAZEOLoji SİSTEMİNİN

KONSEPTSFERASINDA “MƏKAN” KONSEPTİNİN YERİ VƏ MÖVQEYİ

1.1. Frazeoloji sistem çərçivəsində “konsept” strukturlaşması

1.1.1. Frazeologiyanın tədqiqi tarixi və frazeoloji vahidlərin təsnifatı barədə

İstənilən bir dil həmin dil daşıyıcılarına məxsus olan linqvokulturoloji şərtlənməni özündə əks etdirən, dünyanın dil mənzərəsi mexanizmləri ilə kodlaşdırılan xüsusi frazeoloji sistemə malikdir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözüdür və “phrasis” – ifadə, “logos” – nəzəriyyə, elm mənalarını verir. Burada “frazə” deyimini qeyri-adi olmasına işarədir. “Frazeologiya” termininin ifadə etdiyi mənə nitq tərkibləri haqqında elmdir. Bu sahəyə də dilçiliyin bir çox sahələri kimi müxtəlif təriflər verilmişdir.

Frazeoloji birləşmələr tədqiqatçıları XVIII əsrdən maraqlandıрмаğa başlasa da, ardıcıl öyrənilməsi XX əsrə təsadüf edir. İlk dəfə Ş.Balli 1905-ci ildə “Frazeologiya” terminini dilçilik aspektində istifadə etmişdir. O, dilçilikdə frazeologiya sahəsinin banisi hesab edilir və ilk dəfə bu sahəni leksikologiyanın müstəqil bölməsi kimi fərqləndirmişdir. Həm “Ümumi dilçilik və fransız dili məsələləri”, həm də “Fransız dilinin üslubiyatı” əsərlərində onun frazeologiya haqqında olan fikirlərinə rast gəlmək mümkündür. Ş.Balli bu əsərlərində sərbəst və sabit söz birləşmələrini fərqləndirərək onların izahını verir, ilk dəfə frazeoloji birləşmələrin öyrənilmə üsullarının zəruriliyi haqqında qeyd edir.

“Ş.Balli “frazeoloji birləşmə” adı ilə nəzərdə tutduğu semantik qrupdan olan frazeoloji vahidlərin xarici cəhətinin xüsusiyyətindən bəhs edərkən bunlarda 3 əlamətin olduğunu göstərir:

1. Onların tərkibindəki sözlər ayrı yazılır.
2. Bu birləşmələrin tərkibindəki sözlər sabit sırada olur və onların komponentləri arasına başqa söz daxil etmək qeyri-mümkündür.

3. Bu tip birləşmələrin komponentlərindən heç birini başqa sözlə əvəz etmək mümkün deyil” [3, s.293].

Ş.Ballinin müəllimi F.de Sössür də frazeologiya haqqında ilk dəfə yazanlardan hesab edilir: “Biz, şübhəsiz dilə aid olan küllü miqdarda ifadə ilə rastlaşırıq; bu həmin tamamilə hazır ifadələrdir ki, adət, əgər mümkünsə, fikirləşib, onlarda mənalı hissələri fərqləndirmək mümkün olduqda belə, nəyi isə dəyişməyi qadağan edir... Onların uzual (dil adəti ilə möhkəmləndirilmiş) səciyyəsi onların məzmunundan yaxud sintaksisdən aşkara çıxır. Belə tərkibləri improvizasiya etmək olmaz: onlar ənənə üzrə hazır şəkildə ifadə olunur” [40, s.9-10].

Ş.Balli və F.de Sössürdən sonra frazeologizmləri geniş və əhatəli araşdıranlar sırasında V.Vinoqradovun da adını çəkmək olar. O, Ş.Balli və A.A.Şaxmatovun frazeologiya haqqında irəli sürdükləri fikirlərdən bəhrələnib daha da təkmilləşdirmiş, “parçalanmayan birləşmələr” nəzəriyyəsini irəli sürmüşdü və frazeologiyanın leksikologiya sahəsindən çıxıb dilçiliyin müstəqil şöbəsi kimi əsaslandırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan dilçiliyində isə frazeologiya haqqında ilk fikirlər B.Çobanzadə və B.Ağayevin “Türk qrameri” dərsliyində öz əksini tapmışdır, ilk geniş və ətraflı məlumat isə M.Hüseynzadənin dərsliyində rast gəlinir.

Sabit söz birləşmələri bütövlükdə bir məna ifadə edərək sözlər kimi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməkdə mühüm rol oynayırlar. Məlum olduğu üzrə, hər bir xalqın frazeoloji sistemi onun mənəvi dəyərlər sistemini, əxlaqi kodeksini, yaşam tərzini, tarixini, dünyagörüşünü tam əyaniliklə ifadə edir. Bu mənada təsadüfi deyildir ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində frazeoloji sistem bu dildə danışan şəxslərin etnomental pasportunu təcəssüm etdirir. Y. Qrimin də dediyi kimi, “bizim dilimiz bizim tariximizdir” [54].

Hər bir xalqın qısa ifadələrdən ibarət olan frazeoloji sistemində mütləq onun tarixi, adət-ənənələri öz əksini tapmışdır. Bunlara nəzər salmaq, o xalqa az da olsa, bələd olmaq deməkdir. Ya da bəlkə də, bir xalqa bələd olmadan onların frazeoloji sistemini belə tam dərinliyi ilə başa düşə bilmərik. Bizim frazeoloji sistemimiz də belədir: bizi bilənə məlum və dərin mənalar ifadə edir, bilməyəninə isə naməlum və

səthi mənalar kəsb edir. Frazeologizmlər hərfi mənada deyil, məcazi mənada onların arxasında duran ana dili danışanlara məlum olan dil anlayışlarına görə başa düşülməlidir.

Sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən inkişaf etmişdir. Onlar qeyri-spesifik mənə ifadə edirlər və istifadə edildikcə öz həqiqi mənalarından uzaqlaşib yeni məcazi mənalar ifadə etməyə başlamışlar. Bu proses isə hər bir dilin öz inkişaf prosesindən, xalqın tarixindən, mədəniyyətindən asılı olaraq davam edir və “frazeoloji transpozisiya” adlandırılır. Günümüzdə də bu prosesin bariz nümunələri mövcuddur. Məsələn, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Cənab prezidentimiz İlham Əliyevin istifadə etdiyi bir çox ifadələr qəlibləşərək xalq tərəfindən tez-tez istifadə edilməyə başlayır ki, bu ifadələrin vaxt keçdikcə frazeologizmə çevriləcəyini ehtimal edirik. Misal olaraq “Dəmir Yumruq”, “İti qovan kimi qovacayıq” ifadələrini göstərə bilərik. “İti qovan kimi qovacayıq” ifadəsi dilimizdə frazeologizm olaraq mövcud olsa da, İ.Əliyev sayəsində daha da kütləviləşmişdir.

A.V.Kunin frazeologiyayı dərinliyi ilə araşdıran tədqiqatçılardan olmuşdur. O, frazeologiyayı dilin xəzinəsi olaraq görür və frazeologiyada insanların, onların mədəniyyətinin və xalqın tarixinin əks olunduğunu qeyd edirdi.

Digər tərəfdən, sabit və sərbəst birləşmələrə nəzər salsaq, aralarında əsaslı forma fərqi olmadığını, hər ikisinin komponentlərinin qrammatik nöqteyi-nəzərdən eyni olduğunu və eyni qrammatik əlaqələrə əsaslandıqlarını görə bilərik. Bu da sabit birləşmələrin sərbəst birləşmələrdən əmələ gəldiyinin sübutlarından biridir. Sabit söz birləşmələri nitqin deyil, dilin vahididir. Bu ifadələr sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq dildə hazır şəkildə mövcud olurlar, nitq prosesi zamanı yaranmırlar. Biz danışan zaman onları sadəcə istifadə edirik. Məsələn, birinin kefsiz olduğunu bildirmək üçün “dəryada gəmisi batıb” deyirik. Biz burada düşünərək gəmi əvəzinə yaxta və ya qayıq sözlərini istifadə etmirik. Dildə hazır şəkildə mövcud olan “dəryada gəmisi batmaq” frazeoloji birləşməsini götürüb fikrimizi daha aydın ifadə edə bilmək üçün istifadə edirik.

Frazeoloji birləşmələr, adətən, milli xarakter daşısalar da, daim inkişaf edən dünyada xalqların elmi, mədəni, siyasi və iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı əlaqədə olmaları

onların dilinə də təsir edir. Dünya dillərinin frazeoloji sistemində eyni məna ifadə edən bir çox frazeologizmlər mövcuddur. İstər qohum dillər olsun, istər qonşu xalqlar olsun, istərsə də bir-birinə tamamilə yad ölkələr olsun, fərq etmir.

Məsələn, fars və Azərbaycan dillərində olan frazeologizmlərin məna oxşarlıqları hər iki xalqın qonşuluq əlaqələrinə əsaslanır. Bu oxşarlıqlar atalar sözləri və zərb-məsəllərdə özünü daha çox göstərir. Türk və Azərbaycan dilində mövcud olan eyni məna ifadə edən frazeologizmlərin səbəbi hər iki dilin bir kökdən olmasıdır: türk dilindəki “Dovşan dağdan küsüb, dağın xəbəri olmayıb” atalar sözü ilə Azərbaycan dilində “Dovşan dağdan küsmüş, dağın xəbəri yox” atalar sözü tam eynidir.

Hazırda lüğət tərkibində digər dillərdən keçmiş frazeoloji birləşmə olmayan bir dil tapmaq qeyri-mümkündür. “Bir dildən başqa bir dilə keçən, müxtəlif xalqların bir-biri ilə sıx əlaqəsi, əmək fəaliyyəti, elm və incəsənətin inkişafı nəticəsində əmələ gələn frazeologizmlər beynəlxalq frazeologizmlər adlanır” [33, s.110]. Məsələn, “Amerikanı kəşf etmək”, “discover America” frazeologizminə bir çox dillərdə rast gələ bilərik. Bu cəhətdən “V.M.Mokiyenko frazeoloji vahidləri milli və beynəlmiləl olmaqla iki qrupa bölür” [37, s.110].

Müxtəlif dillərdə eyni məna ifadə edən beynəlmiləl frazeologizmlərin hər biri daxil olduğu dildə xalq tərəfindən mənimsənilərək özününküləşdirilir. Yəni, həm milli, həm də beynəlmiləl frazeologizmlər xalqın dünyagörüşünü, həyat tərzini, adət-ənənələrini, məişətini əks etdirir.

“Hər hansı milli dilin frazeologiyasının dərinədən öyrənilməsi həmin dilin mənimsənilməsində əsas halqadır və eləcə də o dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir o qədər də sirli aləminə açılan pəncərədir” [18, s.180].

Nitq prosesində yaranmayan, dildə hazır şəkildə mövcud olan, leksik tərkibi və qrammatik quruluşu sabit və dəyişməz olan, məfhumu dolayı da olsa, konkret ifadə edən frazeologizmlər vasitəsilə insanlar fikirlərini qısa, dəqiq və idiomatik şəkildə ifadə edə bilirlər.

Bildiyimiz kimi, dilin 3 əsas funksiyası mövcuddur: ünsiyyət, xəbər vermə və təsir etmə. Frazeoloji birləşmələr dilin məhz təsir etmə funksiyasını yerinə yetirir və digər funksiyalara ekspressiv-emosional cəhətdən daha da rəng qatır.

Bu ifadələr leksik komponentlərinin mənalarının cəmini ifadə etmir, onların tərkibindəki sözlər sabitləşərək birlikdə məcazi mənə bildirirlər. Azərbaycan dilində:

- “Dənizə getsə, dənizi qurudar” frazeoloji birləşməsi bacarıqsız, iş yaratmayan adam haqqında işlədilir;
- “Bayquş yuvası” ifadəsi bəd, uğursuz yer haqqında istifadə olunur və s.

İngilis dilində:

- “A clear coast” ifadəsi sərbəst birləşmə olaraq “təmiz sahil” mənəsini verir, amma frazeoloji birləşmə olaraq məcazlaşanda “pulsuz yol” mənəsini ifadə edir;
- “Explore every avenue” frazeologizmi əlindən gələni etmək, bütün yollardan istifadə etmək mənəsində istifadə olunur və s.

Nümunələrdən gördüyümüz kimi, bir neçə söz birləşərək hərfi mənadan tamamilə uzaqlaşmış məcazi mənə ifadə edirlər. Frazeologizmlərin çoxmənəlilik və özündə bir çox informasiyanı daşması bu ifadələri mikromətn olaraq qiymətləndirməyə əsas verir. Frazeoloji birləşmələr fikrin implisit ifadəsi üçün çox mühüm amildir.

Bütün bunlara diqqət yetirdikdə deyə bilərik ki, frazeologizmlər L.Wittgenstein tərəfindən irəli sürülən “Dil oyunu” konsepsiyasına çox uyğundur. Dil oyunu sözlər vasitəsilə fərqli mənaların ifadə edilməsidirsə, frazeologizmlərin də əsas cəhəti bir neçə sözün birləşib tamamilə fərqli mənə bildirməsidir. L.Wittgenstein frazeologizmləri bu şəkildə qiymətləndirir: “a whole cloud of culture condensed in a drop of phraseology (bir damla frazeologiyada sıxlaşmış bütöv bir mədəniyyət buludu)” [75, p. 50].

Bəzən də frazeoloji birləşmələrdə sözlərdən biri həqiqi mənəsini qismən də olsa, saxlayır: “to burn bridges” – körpüləri yandırmaq, “baba ocağı” – ata-baba yurdu və s.

A.Axundov sərbəst və sabit söz birləşmələrini bu şəkildə izah edir: “Sərbəst söz birləşməsinin tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olur, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərə ayrılır və qrammatikanın sintaksis sahəsində öyrənilir. Sabit söz birləşmələrinin tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərə ayrılma bilmir. Belə birləşmələr frazeoloji

birləşmələr və ya frazeologizmlər adlanır” [36, s.221]. Hər bir dildə həm söz birləşməsi şəklində olan, həm də qrammatik cəhətdən bitmiş fikir ifadə edən frazeologizmlər mövcuddur. Qrammatik cəhətdən bitmiş fikir ifadə edən frazeologizmlər cümləyə bənzəyir: atalar sözləri, zərb-məsəllər və s.

Frazeoloji birləşmələrə atalar sözləri, zərbi-məsəllər, atmacalar, hikmətli sözlər, rəvayətli ifadələr, aforizmlər, qanadlı sözlər, obrazlı ifadələr, ədəbi sitatlar və antonomasiyalar da daxildir. Onlar arasında aforizmlər, qanadlı sözlər və ədəbi sitatlar müəllifi bilinənlərdir. Müəllifi məlum olan belə birləşmələr daha çox hər hansı əsərdə və ya məqalədə ilk dəfə istifadə edilərək yaranır və daha sonra xalqın nitqində istifadə edilməyə başlayır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz İlham Əliyevin nitqindən yaranan frazeoloji birləşmələri də buraya misal olaraq göstərə bilərik. Bu kimi sözlərin istifadə edilmə tezliyi artdıqca müəyyən dəyişikliyə uğraya bilər, lakin bu zaman birləşmənin semantikasındakı heç bir dəyişiklik olmur. Bəzən isə müəllifi məlum olan frazeoloji birləşmələrin müəllifləri müəyyən müddət keçdikdən sonra unudulur və onlar atalar sözlərinə, zərbi-məsəllərə və s. çevrilir.

“Frazeoloji birləşmələrin böyük bir hissəsini atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomlar təşkil edir. Atalar sözləri, zərb-məsəllər və idiomlar xalqın zəkasının məhsuludur. Atalar sözü və məsəllərin mövzu dairəsi çox genişdir. Belə ki, onlar xalqın hərtərəfli həyatı və məişəti, təfəkkür tərzini, əmək fəaliyyəti, tarixi ilə sıx bağlıdır. Həyatın, məişətin, təsərrüfatın elə bir sahəsi yoxdur ki, xalq o barədə atalar sözü və ya məsəl yaratmamış olsun. Atalar sözləri və məsəllər həyat tərcübəsi nəticəsində meydana çıxır” [34, s.267].

Tədqiqatçılar atalar sözləri və məsəllərin frazeologizmlərə daxil edilib-edilməməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Bəzi tədqiqatçılar atalar sözləri və məsəlləri frazeologizmə daxil etdikləri halda (məs., S. Cəfərov), bəziləri bunu səhv hesab edirlər (məs., V.V.Vinoqradov). Digər bir qisim isə bəzi atalar sözləri və məsəllərinin daxil olduğu, bəzilərinin isə daxil olmadığı fikrindədirlər. H.Bayramov bu fikrin tərəfdarlarından idi: “Azərbaycan dili atalar sözü və məsəllərinin az bir qismi mənə və quruluşca dəyişdirilərək nitq və ya dil vahidi səciyyəsinə salınmışdır” [31, s.71].

O, atalar sözləri və məsəlləri frazeoloji sistemi zənginləşdirən mənbələrdən sayır və onları “frazeoloji cümlə” adlandırmışdı.

Yəni, atalar sözü və məsəllərin bir qismini frazeologizmə daxil edən, bir qismini isə frazeoloji birləşmə olaraq qəbul etməyən tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, frazeoloji sistemə daxil edilən atalar sözləri və məsəllərin daxilindəki sözlərin semantik yükü azalır və birləşərək ümumi mənə ifadə edirlər və metaforikləşmə nəticəsində məcazi mənə bildirirlər. Metaforikləşmə olmayan və həqiqi mənə ifadə edən atalar sözləri və məsəllər isə frazeoloji sistemə daxil edilmir.

“Məcəzin və metaforikləşmənin güclü olduğu, həqiqi real mənası ilə əlaqəsini tam itirmiş atalar sözü və məsəllər frazeologiyanın obyekt, predmeti hesab oluna bilər: Yalan ayaq tutar yeriməz; Yalançının evi yandı, heç kəs inanmadı; Kor tutduğun buraxmaz; Ucuz ətin şorbası olmaz. Bu sözlərdə semantik cəhətdən güclü məcazlaşma özünü göstərir. İlk baxışdan sözlər real mənələrdə olan leksik vahid təsiri bağışlayır. Əslində isə burada cümlənin semantikasi məcazlaşma fonunda açılır” [22, s.13].

Bizim fikrimizcə isə atalar sözləri və məsəllər də həqiqi və ya məcazi mənə bildirməsindən asılı olmayaraq frazeologizmlərə daxil edilməlidir. Frazeoloji vahidləri dəyişməzdirlər və tərkibindəki sözlər birləşib bütün bir mənə ifadə edirlər. Atalar sözləri və məsəllər də yarandıqları andan etibarən dəyişməz olaraq günümüzə qədər gəlmişdir və tərkibindəki sözlər birləşərək həqiqi və ya məcazi bütün bir mənə ifadə edirlər. Frazeoloji birləşmələrin məcazi mənə ifadə etməsi və həqiqi mənədə istifadə olunan atalar sözlərinə gəldikdə isə istisnalar qaydanı pozmur.

Bir sıra tədqiqatçılar frazeologiyanı dar və geniş mənədə izah edirlər. Dar mənədə buraya söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji birləşmələri daxil edirlər. Məsələn, “cəhənnəmin dibində yaşamaq” ifadəsi çox ucqar və şəraitəz yerdə yaşamaq mənasında istifadə olunur və ya “kingdom come” ifadəsi axirət mənasını bildirir. Geniş mənədə isə frazeologizmlərə atalar sözlərini, zərb-məsəlləri, idiomları, qanadlı və hikmətli sözləri, antonomasiyaları daxil edirlər. Dilimizdə “Vətən viranə də olsa, cənnətdir” atalar sözü və ya ingilis dilində “It is better winter in homeland than spring in a strange land” – “Vətənin bir qışı qürbətə yüz baharından yaxşıdır” atalar

sözünün frazeologiyanın geniş mənasına misal olaraq göstərə bilərik. Bir məfhumu ifadə edən cümlə şəklində olan frazeologizmləri cümlə üzvlərinə ayırmaq olur və bu, onun mənasını dəyişmir.

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərinin də frazeoloji sistemi xalqın tarixini, dünyagörüşünü, adət-ənənələrini və keçdikləri inkişaf yolunu əks etdirir. Hər iki dildə real tarixi faktlarla əlaqədar, qədim yaşayış tərzində əsasən, hər hansı bir sənət və ya peşə ilə əlaqədar, dinlə bağlı olaraq, adət-ənənələrə əsasən və ya əsərlər, məqalələr və s. vasitəsilə yaranan frazeoloji birləşmələr mövcuddur. Bu iki dildə müxtəlif sözlərlə ifadə olunan eyni mənalı frazeologizmlərə də rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində frazeologizmlərin əksəriyyəti bədii-ədəbi əsərlər sayəsində yaranmışdır. Məsələn, Şekspirin əsərlərində istifadə olunmuş bir çox ifadələr zaman keçdikcə məşhurlaşaraq frazeologizmə çevrilmişdir. Yazıçının əsərləri vasitəsilə formalaşmış olan bu frazeologizmlər ingilis dilində çoxluq təşkil edir və şeksprizmlər adlandırılır:

- “Something is rotten in the state of Denmark” ifadəsi “Hamlet” əsərindən götürülmüş və “nə isə bir əngəl var” mənasında istifadə olunaraq paremioloji vahidə çevrilmişdir;
- “To eat one out of house and home” frazeologizmi “kiminsə hesabına yaşamaqla onu müflisləşdirmək” mənasını ifadə edir və ilk dəfə “King Henry IV” əsərində istifadə edilmişdir;
- “The world is your oyster” frazeoloji vahidi “The Merry Wives of Windsor” əsərindən götürülmüşdür və “bütün həyatın zənginliyi” mənasını ifadə edir və s.

Ç.Dikkensin əsərlərinin də bu baxımdan rolu böyükdür. Dikkens yeni frazeoloji birləşmələr yaradaraq ingilis dilinin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

İngilis dilinin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində mühüm rol oynayan mənbələr sırasında Bibliyanı, roma və yunan əfsanələrini də qeyd etmək lazımdır. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmləri “bibleizmlər” kimi qiymətləndirirlər:

- “There’s nothing new under the sun – “dünyada artıq görülməmiş, yaşanmamış, baş verməmiş heç nə yoxdur” mənasında istifadə olunur;
- “To move mountains” – “qeyri-mümkün olan bir şeyi etmək” mənasını ifadə edir və s.

İngilis dili frazeologiyası Amerika bədii ədəbiyyatından, fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərindən keçmiş frazeoloji birləşmələrlə zəngindir. Digər tərəfdən hazırda leksik alınmalarda əsas mənbə olan ingilis dili frazeoloji alınmalarda da öz mövqeyini qoruyub saxlayır.

Azərbaycan dilində də müxtəlif əsərlərdən və tarixi abidələrdən götürülmüş frazeoloji birləşmələr heç də az deyildir. Buraya misal olaraq “Orxon-Yenisey” abidələrini, “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərini, şairlərimizin frazeologizmlərlə zəngin olan şeirlərini və N.Vəzirovun adlarının özü belə frazeoloji birləşmələr olan bir çox əsərlərini göstərə bilərik. “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərindən götürülmüş frazeologizmlərin əksəriyyətini paremioloji vahidlər təşkil edir. Bunların arasında arxaikləşənlər də, günümüzdə qədər gələnlər də var. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında istifadə olunmuş bir neçə paremiologizm:

- “Bu dünyayı ərənlər əql ilə bulmuşlardır”;
- “Gənəz yerlər çəmənlərin qulan bilir”;
- “Torpağı qorumasın, əkib-becərməyə dəyməz, əkib becərməyəcəksən – qorumağa dəyməz” və s.

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin yaranmasında köməkçi sözlər də yardımçı olur, dilimizdə isə belə deyil. Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrin yaranmasında mütləq iki və daha artıq əsas nitq hissələrinə aid sözlər olmalıdır. Məsələn, “better be out of the world than out of the fashion” – moda ilə ayaqlaşmamaqdansa, ölmək yaxşıdır. Bu ifadədə “than” köməkçi sözü olmasa, məna yarımçıq qalar və başqa əsas nitq hissəsinə aid sözlə də əvəz etmək mümkün deyil. Azərbaycan dilində isə bütün frazeologizmlərdə əsas nitq hissələrinə aid sözlər mühüm rol oynayır: “ayağı yerdən üzülmək”, “saqqalını dəyirmanda ağartmaq”, “yaman yerdə axşamlamaq” və s.

Beləliklə, hər iki dil müxtəlif konseptli frazeoloji birləşmələrlə zəngindir və onlar haqqında bir çox tədqiqatlar aparılmış, müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Frazeoloji sistem hər bir dilin özünəməxsusdur. Hər hansı bir dilin frazeoloji sisteminə nəzər yetirməklə, frazeologizmlərin ifadə etdiyi mənaları tədqiq etməklə həmin xalqın konseptlərini təşkil edən konseptlər haqqında ətraflı məlumat əldə etmək mümkündür. Bu cəhətdən də konseptlər və dünyanın dil mənzərəsinin araşdırılması zamanı konseptlərin digər dil vahidlərinə nisbətən məhz frazeoloji birləşmələrlə ifadəsi daha çox diqqətə layiqdir.

1.1.2. Dilçilikdə “konsept” anlayışı və məkanın konseptuallaşması

“Konsept” anlayışı bir çox elmlər tərəfindən fərqli mövqələrdən tədqiq edilir. Bu sırada metafizikanın, psixologiyanın, məntiqin, fəlsəfənin, və s. adlarını çəkə bilərik. Bizi maraqlandıran isə bu anlayışın koqnitiv dilçilik mövqeyindən və linqvokulturoloji aspektdən işıqlandırılmasıdır. Bəzi mənbələrdə dilçiliyə riyazi məntiqdən daxil olduğu, bəzi mənbələrdə isə fəlsəfə və məntiqdən daxil olduğu qeyd edilən bu termin haqqında Azərbaycan, ingilis, rus və başqa ölkələrin dilçiləri müxtəlif fikirlər söyləmiş, bir çox fərqli təriflər vermişdilər və buna görə də “konsept” termininin dəqiq və ümumi qəbul olunmuş izahına rast gəlmək xeyli çətinidir.

Konsept haqqında deyilən fikirlərin əsas ortaq cəhəti onun düşüncə vahidi olması və mürəkkəb struktura malik olmasıdır. Koqnitiv dilçilikdə konsept nitqlə təfəkkürü əlaqələndirən vasitə olaraq əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. “Konsept” termini latın dilində “conseptus” sözündən götürülmüşdür, to concieve – dərk etmək feili ilə eyni kökdəndir. Digər tərəfdən terminin dilimizdə tərcüməsi “anlayış” olaraq qəbul edilir. Konsept anlayışına ilk dəfə Aristotelin “Klassik anlayışlar nəzəriyyəsi” kitabında rast gəlinmişdir.

“Konsept” terminin tarixi yeni hesab edilsə də, əslində qədimdir. L.Şerba bu termini ilk dəfə 1927-ci ildə məruzəsində qeyd etmişdir. Buna baxmayaraq, bu terminin tarixi rus dilçiliyində S.Alekseyeva təxəllüsü ilə yazan S.Askoldovanın adı

ilə əlaqələndirilir. Onun 1928-ci ildə “Rus nitqi” jurnalında dərc olunan “Söz və konsept” adlı məqaləsi bu terminin dilçiliyə daxil olma tarixi kimi qəbul edilir” [16, s.119].

S.Akoldov bu termini məqaləsində “fikir forması” olaraq qeyd etmişdir və tamamilə yeni mənasını irəli sürən “konsept” probleminin fərqli mövqedən araşdırılmasına zəmin yatmışdır. Konsept haqqında ilk sistemətik tədqiq isə D.S.Lixaçova aiddir.

Termin olaraq daha qədimdə yaranmış olsa da, S.Askoldovun konsept haqqında irəli sürdüyü yeni fikirlər çox da maraqla öyrənilmədi. Dilçilikdə konseptlərin ətraflı şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi XX əsrin II yarısından sonraya təsadüf edir. XX əsrin ortalarına qədər konsept anlayışı termin kimi istifadə edilmirdi. Daha dəqiq desək, “konsept” termininin dilçilik aspektində geniş araşdırılması 1990-cı illərdən başlayır.

Konsept insanın dünya haqqında olan fərdi düşüncələridir. Ə. Abdullayev konseptə belə bir tərif verir: “Konseptlər insanın gerçəkliyi dərk etməsi prosesində yaranır və ətraf aləmlə bağlı məlumatı əks etdirir” [16, s.120]. Y.S.Stepanov konseptlərin düşünülüyünü və hiss edildiyini qeyd edirdi. H.Morfin konseptləri bizim mental dünyamızı möhkəm birləşdirən “yapışqan” olaraq qiymətləndirirdi. “Konseptlər bizə əhatəmizdəki predmetlərin özlüyündə nəyi necə təmsil etmələri və onların hansı xüsusiyyətlərə malik olmaları haqqında bəhs edərək, dünya haqqındakı təcrübələrimizi əks etdirir” [24, s.44]. Konseptlər haqqında müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən təriflərin sayını artırmaq mümkündür. Lakin biz bu yarımbölmədə konsept haqqında ümumi məlumat verə bilmək üçün sadəcə bir neçəsi ilə kifayətlənəcəyik.

Konseptlər birləşərək konseptsferi yaradır. Konseptsfer daxilində olan konseptlər müəyyən qruplara bölünürlər və ierarxik struktura malikdirlər. Konseptlərin qruplaşdırılması haqqında da bir çox fərqli fikirlər mövcuddur. Bunlara keçmədən əvvəl konseptsfer haqqında məlumat verək.

“Konseptsfer” termini ilk dəfə elmə D.S.Lixaçyov tərəfindən gətirilmişdir. O, konseptsferə belə tərif verirdi: “Konseptsfer – millətin konseptlərinin məcmusudur, o, dil daşıyıcılarının konseptlərinin bütün potensiallarından yaradılmışdır” [41, s.101].

Konseptsfer də konsept kimi düşüncənin vahididir. Konseptsferə daxil olan konseptlər bir sistem təşkil edir və öz daxillərində müəyyən qaydalara malikdirlər. Məsələn, Azərbaycan vətəndaşı İngiltərədə yeni bir adətlə qarşılaşan zaman digər konseptlərlə oxşar və fərqli cəhətləri aşkarlanacaq və onların bazasına, təsirinə əsasən öz yerini tutacaq. Şəxsin qarşılaşdığı bu yeni adətə olan mənfi və ya müsbət reaksiyası da buna mütləq şəkildə təsir edir. Əgər bu şəxs Azərbaycan mentalitetinə qatı şəkildə bağlı birdirsə, onun “Məkan” makrokonseptinin daxilində olan “bar” konseptinin əsas səciyyəsi belə olacaq: “Yaxşı qız bara getməz”. İngiltərədə isə bu konseptin səciyyəsi tamamilə fərqlidir, orada buna əhəmiyyət verilmir. Adətlərimizə bağlı olan birində bu, daha mənfi konseptlərlə əlaqələndirəcək, amma müasir düşünən birində isə müsbət konseptlərlə əlaqəli olacaq. Buradan da görürük ki, mövcud konseptlər yeni yaranan konseptlərə mütləq şəkildə təsir edir.

“Konseptlər əvvəldə təhlil olunmamış mahiyyət kəsb edir, sonradan sistemin hissəsinə çevrilərək digər konseptlərin təsirinə məruz qalır və dəyişikliyə uğrayır” [15, s.102].

Bu nümunədən həm də belə bir nəticə çıxara bilərik ki, konseptlər etnik-mədəni səciyyəyə daşıyır. Y.Stepanov mədəniyyətin konsept vasitəsilə insanın mental dünyasına daxil ola bildiyini qeyd edirdi. Bir xalqın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti və s. o xalqın konseptsferində mütləq şəkildə öz əksini tapır. Buna görə də hər bir xalqın konseptsferində həm fərqli, həm də oxşar cəhətlər mövcud ola bilər. Konsept mədəniyyətin bir hissəsi olaraq dəyərləndirilir. “Konseptlər dil şəxsiyyətinin fərdi şüurunda da, dil qrupunun kollektiv şüurunda da mövcuddurlar” [25, s.178].

N.N.Boldırev konseptsferi “qartopuna” bənzədir. Konseptsferə daxil olan konseptlərə daim yeniləri əlavə olunur və konseptsfer də qartopu kimi yeni konseptlərlə böyüyərək inkişaf edir.

Konseptlər fərdi təcrübələr vasitəsilə yaranır, dəyişir və inkişaf edir. Hər bir yeni konsept digər konseptlərlə əlaqələndirilərək və müqayisə edilərək formalaşır.

G.Leybnits isə hər bir fərdin dilin konseptual nüvəsini təşkil edən ilkin təsəvvürlərlə dünyaya gəldiyi fikrini irəli sürürdü. Yəni, başlanğıcda hər kəs ibtidayi fikirlərə sahib olur və təcrübə qazandıqca bu fikirlər aktivləşib inkişaf edir. O, bunları “insan əlifbası” olaraq qiymətləndirirdi.

Bəzi tədqiqatçılar konseptləri universal və milli olaraq 2 qrupa ayırırlar. Universal konseptlərə xeyir və şər, sevgi və nifrət, kədər və sevinc və s. kimi konseptləri misal göstərə bilərik. Milli konseptlər isə hər bir xalqın özünə məxsusdur.

Digər qrup tədqiqatçılar konseptləri pragmatik nöqteyi-nəzərdən universal və sosial olaraq qruplaşdırırlar. Universal konseptlərə məkan, zaman, yer, hərəkət və s. kimi daha ümumi olan anlayışlar daxildir. Sosial konseptlər isə fərdiliyi ilə seçilir. Buraya azadlıq, ədalət, zənginlik və s. misal göstərə bilərik. Məsələn, bir çox dövlətlərdə edam yığışdırıldığı halda, İranda bu cəza hələ də davam edir. Bu, onların ədalət konseptinə aiddir. Əslində burada da müəyyən qədər millilik görmək olur.

Konseptləri milli, qrup və fərdi olaraq qruplaşdırırlar da mövcuddur. Milli konseptlər həm fərdi, həm də qrup daxilində ola bilər. Məsələn, fərd adət-ənənələrdən bəzilərini sadəcə öz fikirlərinə əsasən bəyənərsə, fərdi konseptə aid olacaq. Və ya başqa biri bir qrup şəxsin düşüncələrinin düzgün olduğu qənaətinə gəlsə, bu zaman konsept qrupa aid olacaq. Qrup konseptlər cinsə, yaşa, sosial statusa və s. əsasən bölünə bilər.

D.S.Lixaçyov isə konseptləri universal, etnik, qrup və fərdi olaraq təsnifatlaşdırır. Universal konseptlərə ölüm, həyat, xoşbəxtlik, kədər, vətən, günəş, ev və s. kimi dünyada hər kəs üçün ümumi olan anlayışlar daxil edilir. Etnik konseptlər xalqa məxsus olur, buraya qonaqpərvərlik, adət-ənənə və s. kimi anlayışlar daxildir. Qrup konsepti yaş, cinsiyyət, peşə kimi xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. Məsələn, hər hansı bir xarici ölkə turistlərə və həmin ölkənin vətəndaşlarına fərqli anlayışlar ifadə edir və ya şeir oxucu və şair üçün fərqlidir. Fərdi konseptlər isə fərdin şəxsi təcrübəsinə əsaslanır.

Bəzi mənbələrdə isə konseptlərin milli, sosial, qrup və fərdi cəhətlərinə əsasən, mövzuya görə emosional, təhsil, vətən və s. olaraq, konseptlərini isə öz

daşıyıcılarına görə fərdi, mikroqrup, makroqrup, milli, sivil, bəşəri (ümumbəşəri) olaraq qruplaşdırıldığını görə bilərik.

Konseptləri aktual və qeyri-aktual olaraq da qruplaşdırırlar var. Aktual konseptlər daim istifadə olunan, ünsiyyətdə lazımlı konseptlərdir. Qeyri-aktual konseptlərin isə dildə ifadəsinə nadir hallarda rast gəlinir, onlar daha çox təfəkkür üçün əsasdırlar.

Konseptlərin təsnifatlaşdırılmasında olan müxtəlik fikirlərdən biri də onların makrokonsept və mikrokonseptlərə bölünməsidir. Makrokonseptlər daha geniş anlayışı ifadə edirlər, məkan, zaman, yer və s. kimi hər kəs üçün ümumi olan anlayışlar bura daxildir və bu koqnitiv kateqoriyalar konseptual zəncirin əsas halqalarıdır. Konseptsferi bir tam olaraq götürsək, makrokonseptlər bu tamın bir hissəsidir. Daha xüsusi anlayışlar isə makrokonseptlər daxilində olan mikrokonseptlərə aid edilir. Misal olaraq, məkan makrokonseptinin daxilində olan vətən, ev, məktəb, səhra, dağ, dəniz və s. daha dar yerləri ifadə edən mikrokonseptləri göstərə bilərik. Mikrokonseptlər tamın hissələrinin daha kiçik hissələri olaraq qiymətləndirilə bilər.

Konseptlər dildə söz, söz birləşməsi, cümlə, mətn və s. vasitəsilə ifadə olunurlar. Bəzi dilçilərin fikirlərinə görə, bir sözlə ifadə olunan konseptlər sadə, söz birləşməsi və cümlələrlə ifadə olunan konseptlər isə mürəkkəb konseptlərdir. Leksik və ya frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan konseptləri bəzən leksik, leksik-frazeoloji konsept olaraq da adlandırırırlar. Konseptlər ifadə olunan zaman hər bir fərddə fərqli mənalarda anlaşıla bilər. Məsələn, “ata ocağı” konsepti subay bir qızla artıq gəlin olmuş bir xanımın düşüncəsində fərqli anlam ifadə edir.

Konseptlərin insanın ətraf aləmlə bağlı fərdi düşüncələrini əks etdirdiyini və bunların da dil vasitəsilə ifadə olunduğunu nəzərə alsaq, D.Lixaçyovun fikrinin tam doğru olduğunu deyə bilərik. O, bu haqda deyir: “Fərdin mədəni təcrübəsinin zənginliyi onun ifadə etdiyi konseptin potensialının zənginliyinə sirayət edir və ya fərdin mədəni təcrübəsinin zəifliyi onun dilinin, konseptsferinin bəsitliyində özünün bürüzə verir” [16, s.120].

Məsələn, yunan mifologiyasından xəbərdar olmayanlar “Achilles’ heel” – “Axilles dabanı” ifadəsinin “ən zəif yer” mənasını verməyəcəklər və normal olaraq belə bir fikir bildirmək istədikləri zaman bu ifadədən istifadə etməyəcəklər.

R.Cəkendorf konseptsferin ən əsas konseptlərinin əsas nitq hissələrinə yaxın olan konseptlər olduğunu irəli sürür. Məsələn, feilə yaxın olan hərəkət və fəaliyyət konseptləri, sifətə və zərfə yaxın olan əlamət, məkan, zaman konseptləri və s. Rus və Avropa dilçililərinin bir çoxu da onun bu fikrini dəstəkləyirdi. Çünki köməkçi nitq hissələrinə aid olan sözlərin leksik mənalı yoxdur, onlar sadəcə məxsus olduqları konseptlərə əsasən müəyyənləşdirilə bilirlər. Məsələn, “və” bağlayıcısı birləşdirmə konseptini ifadə edir, “amma, ancaq, lakin” bağlayıcıları qarşılaşdırma konseptini bildirir və s.

Konseptlər haqqında bu tərzdə bir çox fərqli fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Dissertasiyamızın adından da görüldüyü kimi, bizim əsas məqsədimiz Azərbaycan və ingilis dillərində məhz frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan “Məkan” makrokonseptini linqvokulturoloji aspektdən tədqiq etməkdir.

Linqvokulturoloji strukturların fərdin və ya xalqın şüurunda reallaşdığını nəzərə alsaq, bu aspektin əslində yuxarıda qeyd etdiyimiz milli və fərdi konseptlərlə əlaqəli olduğunu deyə bilərik. Linqvokulturologiya dili mədəni hadisə olaraq qiymətləndirir, sözün linqvistik və ekstralingvistik məzmununun dialektik vəhdətini öyrənir. Bu sahədə konseptlər məhz mədəni və fərdi cəhətlərinə əsasən tədqiq edilir. Linqvokultural yanaşma milli anlayış sferasının xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını nəzərdə tutur. V.İ.Karasik bu yanaşmanın konseptləri mədəniyyətin əsas vahidi kimi müəyyən etdiyini deyirdi. “Linqvistik-kulturoloji baxış milli konseptləri mədəniyyətdən şüura doğru istiqamətdə öyrənməyi nəzərdə tutur” [41, s.37].

Biz yuxarıda konsepti tədqim edərkən bu anlayışın bir çox elmlər daxilində tədqiq edildiyini qeyd etdik. Bu elmlər daxilində ən əsas olanlar isə linqvokulturologiya və koqnitiv dilçilikdir. H.Quliyev bu haqda belə yazır:

“Linqvokulturologiya və koqnitiv dilçilik bir-birinə zidd cərəyanlar hesab edilmir, əksinə bu istiqamətdə birlikdə irəliləyirlər. Müəyyən məsələlərdə eyni yanaşmalara malikdirlər. Lakin onları fərqləndirən düşüncədən-mədəniyyətə yaxud

mədəniyyətdən düşüncəyə məsələsidir. Koqnitivistlərə görə konsept düşüncədən mədəniyyətə doğru hərəkət edir. Linqvokulturoloqlar isə hərəkətin əks istiqamətdə, mədəniyyətdən-düşüncəyə yönəldiyini iddia edirlər. Biz hesab edirik ki, konsepti linqvokulturoloji və koqnitiv olaraq ayırmağa ehtiyac yoxdur” [27].

Daha sonra qeyd edilir ki, mədəniyyəti yaradanın insan olduğunu, insanın ətraf aləmlə dil sayəsində əlaqə qura bildiyini, dilin isə təfəkkür ilə əlaqəli olduğunu nəzərə alsaq, konseptin hər iki istiqamətdə inkişaf etdiyini deyə bilərik.

Frazeologiya xalqın mədəniyyəti və mentaliteti, adət-ənənələri, mifləri, inancları, tarixi haqqında qiymətli məlumatlar məcmusu olaraq konseptlərin linqvokulturoloji aspektdən izah edilməsində mühüm rol oynayırlar. Dildə frazeologiya dedikdə komponentlərin tam və ya qismən semantik çevrilməsi, müəyyən bir milli dilin linqvistik dünyagörüşünü əks etdirən və bütövlüklə xarakterizə olunan ayrıca vahid başa düşülür.

Frazeoloji vahidlər xalqın milli mentalitetini və mədəni dəyərlər sistemini əks etdirmə qabiliyyətinə görə mədəniyyət hadisələrinin linqvistik təsviri kimi müəyyən edilir. Frazeoloji vahidlər insanın dünyaya qiymətləndirici münasibətini ifadə edir.

İnsanların hər birinin məkan daxilində mövcud olduğunu nəzərə alsaq, məhz məkanla insanın birləşməsinin dünyanı yaratdığını deyə bilərik. Dünya adlı bir məkan olmasa, həyat mövcud olmazdı və ya insan olmasa, dünya bir məkan olaraq adlandırılmazdı. Dünya məskən salınmış bir məkandır. Məkan insanın dünyadakı yerini müəyyən etməsi, mövcud olmasının mahiyyətini və mənasını anlaması üçün çox mühümdür. Lakof və Conson məkan anlayışlarının fiziki mühitlə daimi qarşılıqlı əlaqəmizdən yarandığını qeyd edirdilər. Məkan makrokonseptinin ifadə olunmasında yaxınlıq və uzaqlıq parametrləri həlledici rol oynayır. Məsələn, vətən ilə əlaqədar olan paremioloji vahidlərin əksəriyyətində onun qürbətlə qarşılaşdırılmasını görə bilərik.

Azərbaycan dilində:

- “Qürbət cənnət olsa, yenə vətən yaxşıdı”;
- “Qürbət görməyən adam vətən qədri bilməz” və s.

İngilis dilində:

- “Who wasn’t abroad, doesn’t know his native land’s own value.” – “Qəribliyi görməyən, vətən qədrini bilməz”;
- “The native land is Motherland, the strange (alien) land - stepmother.” – “Vətən mülkü doğmadır, özgə diyar - ögey” və s.

İ.Nyuton məkanı mücərrəd məfhum kimi qəbul edir və onun sonsuz uzunluqda olduğunu qeyd edirdi. Məkanın sonsuz uzunluğu bütün mövcud maddi dünyanı əhatələyir. Məkanın mahiyyətini fəlsəfi məzmununda daha rahat anlamaq mümkündür, onun ifadəsi isə dil vahidlərilə olur və bunun vasitəsilə də konseptuallaşır. Dilimizdə “məkan” sözü, ingilis dilində “place” sözü xalqın kütləvi şüurunda bir makrokonsept təşkil edir və fərqli xüsusi məkan ifadə edən konseptlərə bölünərək konkretləşir.

“Məkan” makrokonseptinə daxil olan mikrokonseptlərin əksəriyyəti etnik təfəkkürdən asılı olmayan universal konseptlərdir. Konseptlərin ifadə formaları isə milli dildən asılıdır. Məsələn, “insanın yaşadığı qapalı yer” mənasını bildirən ev konsepti dilimizdə koma, mənzil, xaraba və s. sözlərlə ifadə oluna bilər. Bu sözlərin ifadə olunması zamanı hər bir Azərbaycan vətəndaşı söhbətin evdən getdiyini başa düşəcək. İngilis dilində isə ev konsepti home, flat, house və s. kimi ifadələrlə reallaşır. Lakin ev konseptini bildirən bu ifadələr arasında hər bir dil üçün ən əsas olan söz vardır ki, bu Azərbaycan dilində “ev”, ingilis dilində isə “house” sözləridir. Hər iki dildə bəzən “ev” konseptini ifadə edən sözlər “vətən” konsepti üçün istifadə olunur. İngilis dilində “homeland”, “houseland” sözlərinin məhz “vətən” konseptinin ifadə olunmasında istifadə edildiyini deyə bilərik. Lakin home və house sözləri kontekst daxilində təkbəşinə də “vətən” konseptini ifadə edə bilərlər. Məsələn, “East or West, home is best” atalar sözündə “Şərq” və “Qərb” ifadələri məcazi şəkildə dünyaya işarədir, “home” sözü isə vətəni bildirir. Bu atalar sözündə əsas fikir evin dünyada ən yaxşı yer olmasıdır. Azərbaycan dilində isə “Vətən elin evi, dayağıdır” atalar sözündə ev sözünün “vətən” konseptini ifadə etməsini açıq-aydın görə bilərik. Hər iki dildən bu kimi məsələlərə bir çox misallar gətirmək mümkündür.

“Frazologiya” bölməsində də qeyd etdiyimiz kimi, atalar sözləri, zərb-məsəllər, qanadlı sözlər, atmacalar, hikmətli sözlər, rəvayətli ifadələr, aforizmlər,

obrazlı ifadələr, ədəbi sitatlar, antonomasiyalar – hər biri frazeologizmlərə daxildir. Biz də Azərbaycan və ingilis dillərində frazeologizmlərlə ifadə olunan məkan makrokonseptinin təhlilini aparacağıq. Hər iki dildə məkan makrokonseptinin frazeoloji vahidlərlə ifadəsi geniş yayılmışdır.

“Frazeoloji vahidlər ikinci dərəcəli nominasiya vahidləri olaraq mədəniyyəti konsept şəklində təqdim edir. Yəni mədəniyyət leksika və frazeologiyada konseptləşir, lakin frazeologiyada mədəni faktlara ekspressiv münasibət bildirilir və buna görə də frazeoloji vahid kommunikativ effekt baxımından dilin daha güclü vasitəsidir” [44, s.35].

Sonda belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, konseptlərin frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunması hər bir xalq və ya fərd haqqında daha ətraflı məlumat verə bilər. Buna görə də Azərbaycan və ingilis dillərində “Məkan” makrokonseptinin frazeologizmlərlə ifadə olunmasının tədqiqi hər iki xalqın dünya mənzərəsi haqqında daha geniş məlumat verə bilər.

1.2. Azərbaycan və ingilis frazeoloji sistemində “Məkan” konseptinin digər konseptlərlə bağlılığı haqqında (dünya mənzərəsinin fərqliliyi kontekstində)

XX əsrin sonunda dilçiliyə gətirilən “dünya mənzərəsi” termini xalqın və ya fərdin ətraf aləm haqqındakı biliklərini özündə cəmləyir. Bu biliklər də təbii olaraq dil vasitəsilə reallaşır və bu reallaşma nəticəsində dünyanın dil mənzərəsi yaranır. Hər bir xalqın və ya şəxsin özünün digərlərindən fərqli olan dünyanın dil mənzərəsi vardır. Koqnitiv dilçiliyin inkişaf etməsiylə bu sahəyə olan maraq artdı və tədqiqatlar daha da genişləndi.

F.Veysəlli dünya mənzərəsinə belə tərif verir: “Dünya mənzərəsi dedikdə ictimai şüurda (fərdi və kollektiv şüurda) gerçəklik haqqında biliklərin nizamlı məcmusunun formalaşması başa düşülür. Dünya mənzərəsinin əsasında insanın əlaqədə olduğu ətraf aləmin onun təsəvvüründə formalaşmış modeli durur” [49, s. 39].

Başqa bir mənbədə isə dünya mənzərəsinə belə tərif verilir: “İnsan anadan olan andan (daha doğrusu, özünü dərk edəndən) ətraf aləmi qavrayır, əşyaları tanımağı öyrənir, onları bir-biri ilə tutuşdurur, müqayisə edir, ümumiləşdirmə aparır, çoxlu miqdarda informasiyanı təhlil edib nəticələrini ifadə etməyi öyrənir. Nəticədə insanda ümumi anlayışlar formalaşır. Sonralar bu anlayışlar dünya haqqında bililər sistemində birləşir; bu da dünya mənzərəsi adlanır” [41, s.62].

Dünya mənzərəsi ayrı-ayrı konseptlərlə sistem halında konseptferdə toplanır və dil vahidləri vasitəsilə də verballaşır. Buna görə də konseptlər dünya mənzərəsinin ünsürü olaraq qəbul edilir. Ətraf aləm haqqında gördüyümüz, eşitdiyimiz, hiss etdiyimiz hər şey barəsində olan məlumatlar konseptin məzmununu təşkil edir. Biz dəniz haqqında nə biliriksə, hər biri dəniz konseptinin məzmununu müəyyənləşdirir. Dünya mənzərəsi dil vasitəsilə reallaşa bildiyinə görə, dünyanın dil mənzərəsi olaraq da adlandırılır. Buna misal olaraq M.Füzulinin qəzəlindən bir beyti göstərə bilərik:

Pənbəyi dağı çünun içrə nihandır bədənim,

Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim.

Ə.Rəcəbli beytin izahını belə verir: “...vaxtilə Azərbaycanda (habelə bütün Şərqdə) ruhi xəstəlikləri (dəlilik) bədənə dağ basmaq yolu ilə müalicə edirmişlər; dağın yeri irinləməsin deyə yaranın üstünə pambıq basırmışlar” [41, s.123].

Gördüyümüz kimi, M.Füzulinin dövründə olan dil mənzərəsini onun misralarından aydınlaşdırmaq mümkün olur. Əsərlər, şeirlər, tarixi abidələr – hər biri xalqın dünya mənzərəsini əks etdirir və burada da dilin rolu danılmazdır. Dünyanın dil mənzərəsi millətin konseptual məzmununu tam şəkildə əks etdirir.

Konseptlər insanın psixi dünyasında mədəniyyətin əsas bölməsidir. Konseptlər universal bir hadisədir, çünki ondan istifadə milli dünya mənzərəsinin xüsusiyyətlərini təyin etməyə kömək edir. “Y.N.Karaulov yazır ki, dünyanın dil mənzərəsi həmin dilin bütövlükdə götürülmüş tam konseptual məzmunudur” [49, s. 41].

Konseptlər dünyanın dil mənzərəsini əks etdirərək sözlərlə ifadə olunsalar da, Y.S.Stepanov hər bir konseptin yalnız müəyyən qədərini ifadə edə bildiyimizi və dil

vahidlərilə ifadə edə bilmədiyimiz, sadəcə hiss edə bildiyimiz dərin qatlarının mövcud olduğunu qeyd edirdi.

Bu haqda geniş və əhatəli aparılan tədqiqatlar Koqnitiv dilçiliyin yaranmasından sonra baş versə də, ilkin fikirlər V. fon Humboldta aid edilir. O, “hər bir dilin şüur ilə ayrılmaz vəhdət şəklində obyektiv dünyanın subyektiv mənzərəsini yaratdığını vurğulamışdır” [48, s.158]. V.fon Humboldt hər bir dili xalq üçün təfəkkür və qavrama orqanı olaraq qiymətləndirirdi. Daha sonra V. fon Humboldtun davamçılarından olan L.Vaysgerber “dünyanın dil mənzərəsi” terminin XX əsrin 30-cu illərində elmə gətirmişdir. L.Vaysgerber dünyanın dil mənzərəsini belə tərif edirdi: “Hər bir toplumun dilində mənəvi məzmun, bilik xəzinəsi yaşayır və bu xəzinəni o dilin dünya mənzərəsi adlandırmaq gərəkdir” [48, s.158].

Konseptlərdə olduğu kimi, dünyanın dil mənzərəsinin təsnifatlaşdırılmasında da müxtəlif fikirlər mövcuddur. Postovalov dünyanın dil mənzərəsini 3 amilə əsasən fərqləndirirdi: yaş, sağlamlıq durumu və xronoloji ardıcılıq. Bu təsnifat bütün dillər üçün keçərlidir. Yaş fərqi əsasən dünyanın dil mənzərəsi uşaqda, yetişkində və ya yaşlıda fərqli olur. Məsələn, “məktəb” konsepti uşaq, yetişkin və ya yaşlı tərəfindən fərqli şəkildə qavranıla bilər və ya bir çox frazeoloji birləşmələr uşaqlar tərəfindən başa düşülmədiyi halda, yetişkin və yaşlılar daha rahat anlaya bilərlər. Uşaqlar frazeoloji birləşmələri daha çox ilkin ifadə etdiyi hərfi mənası ilə başa düşürlər, çünki onların dünya dil mənzərələri frazeoloji birləşmələrin mahiyyətini və məzmununu başa düşəcək qədər inkişaf etməmişdir. Digər tərəfdən, yaşlıların istifadə etdiyi artıq arxaikləşmiş frazeoloji birləşmələri gənc nəsil anlamaya bilər. Sağlamlıq durumuna əsasən olan dünyanın dil mənzərəsində xəstə və ya sağlam insanların “xəstəxana” konsepti haqqında düşüncələri fərqli olacaqdır. Xronoloji ardıcılığa əsasən olan dünyanın dil mənzərəsinə isə keçmiş və ya indiki dövrün dil mənzərələri daxil edilə bilər. Keçmişdə gündəlik istifadə olunan bir çox sözlər hazırda arxaikləşmiş və ya günümüzdə istifadə olunan texnologiya ilə bağlı olan sözlər keçmişdə ya istifadə edilmirdi, ya da fərqli mənaları ifadə edirdi.

Dünyanın dil mənzərəsi həm də elmi bilik sahələrinə görə, sosial statuslara görə və s. bir çox fərdi cəhətlərə əsasən təsnifatlaşdırıla bilər. Amma qeyd etdiyimiz

kimi, dünyanın dil mənzərəsi həm də millidir. Fərqli mədəniyyətlərdə yaranan dil mənzərəsi həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Fərqli xalqların nümayəndələri arasında oxşar cəhətlər ola bildiyi kimi, bəzən də eyni dildə danışan şəxslər arasında fərqli cəhətlər olur. Mədəniyyətlər arasında olan fərqləri dil vasitəsilə aydın görmək mümkün olur. Bir dilin mənzərəsi ilə qarşılaşmaq o dildə danışanların adət-ənənəsi, həyat tərzini, mədəniyyəti və s. ilə tanış olmaq deməkdir.

Hər bir dil dünyanı fərqli şəkildə konseptuallaşdırır və bu bizim ətraf aləmə olan münasibətlərimizə mütləq təsir edir. Məsələn, bizlər inək əti yediyimiz halda, Hindistanda inək müqəddəs sayılır və onun öldürülməsi qəti qadağandır. Azərbaycan adət-ənənəsində din İslam olduğu üçün məscidlər “Allahın evi” sayılır. İngilislərdə isə əsas din Xristianlıq olduğu üçün kilsələr “Allahın evi” sayılır. Digər tərəfdən, hər iki din üçün ortaq olan cənnət və cəhənnəm anlayışları var. Bu fərqliliklərin və oxşarlıqların hər biri həmin dilin frazeologizmlərində də öz əksini mütləq tapır. Hər iki dildən cənnətlə bağlı frazeologizmlərə baxaq. Azərbaycan dilində “cənnəti satın almaq” frazeologizmi cənnəti qazanmaq mənasını bildirir. İngilis dilində “under heaven” frazeologizmi “in the whole world” – bütün dünyada mənasında istifadə edilir. Hər iki dildə üst-üstə düşən frazeologizm olaraq “in the seventh heaven” – “göyün yeddinci qatında” ifadəsini göstərə bilərik.

Dünyanın dil mənzərəsinin əks olunduğu konseptlərin sayları, məzmunu, ifadə olunduğu sözlər və ya ifadələr dünyanın, insanların inkişafından asılı olaraq dəyişə bilər. Həm fərdi şüurda, həm də milli şüurda dünyanın qavranılması öz əksini konseptlərdə tapır. Texnologiyanın inkişafı ilə yeni konseptlərin yarandığını deyə bilərik. Və ya əvvəllər “cənnət” konseptini ifadə etmək üçün “uçmaq” sözündən də istifadə edilə bilirdi, indi isə bu söz arxaikləşmişdir. Bunlar konseptlərin sayının, məzmununun, ifadə olunduğu sözlərin və ifadələrin dəyişkən olduğuna sübutdur.

“Dil mənzərələri arasındakı fərqlər özünü əsasən başqa dillərə tərcüməsi qeyri-mümkün olan konseptlərin mövcudluğunda göstərir. Bu konseptlər konkret bir dilin sərhədləri içində öz varlıqlarını sürdürürlər. Onların olduğu kimi başqa bir dilə köçürülməsi mümkün deyil. Bu vaxt tərcümə dilində uyğun konseptlərin tapılması

lazımdır. Buna görə də dünyaya başqa bir xalqın gözü ilə baxmaq istəyən hər bir şəxs, o xalqın danışdığı dili mütləq dərindən öyrənməlidir” [48, s.157].

Frazeoloji sistemin mənsub olduğu xalqın tarixini, adət-ənənəsini, mədəniyyətini, milli xüsusiyyətlərini əks etdirdiyini nəzərə alsaq, frazeologizmləri də dil mənzərələrindəki fərqlilikləri göstərən dil ifadələrinə rahatlıqla aid edə bilərik.

İndi isə Azərbaycan və ingilis dillərinin dünya mənzərəsinin oxşar və fərqli cəhətlərinə nəzər yetirək. Hər iki dildə ədalət, insanlıq, qonşuluq, dostluq, azadlıq, sülh, müharibə, əmin-amanlıq, zaman, məkan, dəniz, səma və s. kimi universal konseptlər mövcuddur. Onlar arasında oxşar olanlar da, konseptin milli xüsusiyyətinə əsasən tamamilə fərqli olanlar da var. İngilis dilində mövcud olan hər hansı konsept Azərbaycan dilində olmaya bilər və ya əksinə. Məsələn, ingilis dilində 6 əsas rəng adı olduğu halda, dilimizdə mavi və göy rənglərinin fərqləndirilməsinə görə 7 əsas rəng adı mövcuddur.

Hər iki dildə milliliklə sıx bağlı olan konseptlərdə daha çox fərqlərə rast gəlmək mümkündür. Hər bir xalqın özünəməxsus mətbəxi olduğunu nəzərə alsaq, yemək adlarını bu sıraya daxil edə bilərik. Bizim mətbəxə xas olan bozbaş, ləvəngi, doğa yeməklərinin ingilis dilində bir qarşılığı yoxdur, ingilis xalqına xas olan yeməklər də həmçinin bizə yaddır. Dilimizdə “kiçik toy” frazeologizmi sünnət mənasında, “böyük toy” frazeologizmi isə evlilik mənasında istifadə edilir. İngilis dilində isə dini fərqliliklər səbəbindən “kiçik toy” frazeologizminin qarşılığı yoxdur.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis milli konseptində müsbət və ya mənfi cəhətlərilə qəlibləşmiş milli qəhrəmanlar vardır. Dilimizdə ədəbiyyatdan götürülmüş bəzi qəhrəmanlar artıq rəmzləşmişlər: Hacı Qaranı xəsislik rəmzi, Məcnunu əbədi sevgi və sədaqət rəmzi olaraq qəbul edilir. İngilis dilində də folklordan götürülmüş belə rəmzləşmiş ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “hobgoblin” ifadəsi uşaq hekayələrindən götürülmüşdür və mənası insanlara zərər verən və ya aldadan kiçik, çirkin məxluqdur.

Hər iki dilin frazeologiyasında “dağ” konseptinin güc, dayaq mənalarında və ya şişirtmə, böyütmə bildirmək məqsədilə istifadə olunduğunu görə bilərik.

Azərbaycan dilində:

- “ürəyi dağa dönmək” və ya “ürəyi dağ boyda olmaq” frazeologizmləri qürurlanmaq, çox sevinmək mənasında;
- “Tur dağına dönmək” frazeologizmi yüksəlmək, hörməti artmaq mənasında;
- “arxasında dağ kimi dayanmaq” frazeologizmi birini müdafiə etmək, himayə etmək mənasında istifadə olunur.

İngilis dilində:

- “move mountains” frazeologizmi mümkünsüz görünəcək qədər çətin bir şeyi etmək mənasında;
- “make a mountain out of a molehill” frazeologizmi kiçik bir problemə çox ciddi bir problem kimi yanaşmaq mənasında;
- “rolling mountains” frazeologizmi dağdan dalğalar mənasında yüksəklik bildirmək üçün istifadə edilir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilinin frazeoloji sisteminin əsasını təşkil edən paremioloji vahidlərdə də iki xalq üçün ortaq olan fikirlərlə və fərqli cəhətlərlə rastlaşırıq. Hər iki dildə ortaq fikirlərə əsaslanan frazeologizmlərə misal olaraq dilimizdə “qumda ev tikmək”, ingilis dilində “a house built in shifting sand” frazeologizmini göstərə bilərik. Bu frazeologizm iki dildə də eyni mənanı ifadə edir – zəmin, bünövrə yaratmadan, təməl qoymadan iş görmək. Bu frazeologizmin mənbəyi Bibliyadır:

“Adamlara tövsiyə verərkən İsa Peyğəmbər bu sözləri demişdi: “Mənim sözlərimi eşidib onlara əməl etməyənlər qumsal yerdə ev tikən insanlara bənzəyirlər, çünki yağış yağdı, çaylar daşdı, külək əsdi və ev dağıldı. Onun çökməsi isə çox əzəmətli oldu” [51, s.21].

Fərqli mövzularda hər iki dil üçün eyni olan paremiologizmlər:

- Man may meet but mountains never – Dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr;
- Where there’s a will there’s a way – Niyətin hara, mənzilin ora;
- A drawing man catches at straws – Suda boğulan saman çöpündən yapışar;

- If the mountain won't come to Muhammed, Muhammed must go to the mountain – Əgər dağ Məhəmmədin yanına gəlmirsə, Məhəmməd dağın yanına gedər və s.

Hər iki dildə oxşar frazeologizmlər olduğu qədər dünya məmzərəsinin fərqliliyinə əsaslanan fərqli frazeoloji vahidlər də vardır.

Azərbaycan dilində “Ata evi – meydan evi, ər evi- zindan evi”, “Evlərə gedən qızın: qulaqları kar, dili lal, gözləri kor gərək” frazeologizmləri ingilislərə çox qəribə gələ bilər. Çünki bizim adət-ənənəmizdə qızın gəlin köçməsi ilə bağlı qatı adət-ənənələr olduğu halda, onlarda qətiyyən belə bir şey yoxdur.

Dilimizdə nağıllarda “ışıqlı dünya” və ya “qaranlıq dünya” frazeologizmlərindən istifadə olunur. “İşıqlı dünya” yaşadığımız dünya, “qaranlıq dünya” isə işıqlı dünyanın tam əksi mənasında istifadə olunur.. Məsələn, Məlikməmməd nağılından bir cümləni misal göstərək: “Ağ qoçun belinə minən kimi, işıqlı dünyaya çıxacaqsan. Qara qoça minsən, qaranlıq dünyaya düşəcəksən”. Burada diqqət etsək, ağ dünyaya çıxılır, qaranlıq dünyaya isə düşülür. Yəni biri yuxarıda, digəri aşağıda təsvir edilir. Bəzi ilkin dini təsəvvürlərə əsasən, cənnət səmada, cəhənnəm isə yerin dibində olaraq təsvir edilirdi. Bu ifadələrdə də bu təsəvvürlərin izləri görünür deyə bilərik. Bəzən nağıllarımızda “zülmət dünyası” frazeologizminə də rast gəlinir, bu frazeoloji birləşmə “qaranlıq dünya” frazeologizminin sinonimidir. İngilis dilində olan nağıllarda isə bu anlayışı ifadə etmək üçün daha çox good, evil, heaven, hell kimi sadə sözlərdən istifadə olunur.

Bir çox xalq kimi, Azərbaycan və ingilis xalqında da torpaq müqəddəs sayılır. Torpağın müqəddəs sayılmağı isə məkana müsbət münasibətə gətirib çıxarmışdır. Bunun nəticəsində də torpaqla, doğma diyarla, vətənlə əlaqədar hər iki dildə bir çox frazeologizmlər yaranmışdır. “There is no place like home” atalar sözünün dilimizdə qarşılığı “Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı” atalar sözüdür. Hər ikisi fərqli sözlərlə eyni mənanı ifadə edir. Həm Azərbaycan və ingilis dillərində, həm də başqa dillərdə bu tərz fərqli sözlərlə ifadə olunub eyni mənanı frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür:

- The New World – Amerika;

- A better world – axirət dünyası və s.

Bəzən də təfəkkürün bir istiqamətdə inkişaf edə bildiyini göstərən frazeologizmlərə rast gəlmək olur ki, onlar müxtəlif dillərdə eyni cür səslənir:

- Early start makes easy stages – Erkən yola düşmək mənzili qısaldar;
- Even the wearest river winds somewhere safe to sea – Ən uzun çay da nəhayət dənizə tökülür;
- So many countries many customs – Hər ölkənin (yerin) öz adəti var;
- If each would sweep before his own door we should have a clean city (or street) – Hər kəs öz qapısının ağzını süpürsə, bizim şəhər də təmiz olar və s.

Hər iki dil üçün ortaq olan digər bir konsept isə “ev” konseptidir. Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində ev insanın daim yaşadığı, həmişə rahatlıq, xoşbəxtlik tapdığı yer olaraq qəbul edilir. Bu, mənə hər iki dilin frazeologizmlərində də öz əksini tapmışdır: “home from home” frazeologizmi öz evində kimi rahat hiss etdiyini yer mənasını ifadə edir, Azərbaycan dilində də məişət söhbətləri zamanı “adamin öz evi” ifadəsinin istifadə edildiyini görə bilərik.

Ev böyük və ya kiçik olsun fərq etmir, onu yaşam sevinci ilə dolduran içindəki ailədir:

- The house is a fine house when good folks are within – Evdə yaxşı insanlar yaşayarsa, evin abu-havası gözəl olur. Azərbaycan dilində qarşılığı isə “Neynirəm o qızıl teşti ki, içinə qan qusum” frazeologizmi qəbul edilər bilər.
- Be it ever so humble, there’s no place like home – Yaşayış yeri nə qədər kasıb olsa da, evdən yaxşı yer yoxdur. Azərbaycan dilində qarşılığı olaraq “Daxma da olsa, özümün olsun” frazeologizmini götürə bilərik.

İngilis dilinə Bibliyadan keçmiş frazeologizmlər “bibleizmlər” adlandırılır. Məsələn, “on the face of the earth” – yer üzərində, bütün dünyada mənasını ifadə edir. Bu frazeoloji birləşmələr arasında Azərbaycan dilində də eynilə mövcud olanlara rast gəlmək mümkündür:

- “a house built in shifting sand” bibleizmi “qum üstündə ev tikmək” mənasını verir. Bu frazeologizm dilimizdə “qumda ev tikmək” şəklində istifadə olunur. Mənası bünövrə yaratmadan bir iş görməkdir. Bibliyadan götürülmüş bu ifadənin yaranması İsa peyğəmbərin verdiyi tövsiyyə ilə əlaqədardır: “Mənim sözlərimi eşidib onlara əməl etməyənlər qumsal yerdə ev tikən insanlara bənzəyirlər, çünki yağış yağdı, çaylar daşdı, külək əsdi və ev dağıldı. Onun çökməsi isə çox əzəmətli oldu” [19, s.21];
- “a drop in the bucket” – dənizdə bir damla, hədsiz az, cüzi miqdarda, yox dərəcəsində olan bir şey mənasını ifadə edir. Dilimizdə “dənizdə bir damla” frazeologizmi eynilə mövcuddur.

Hər iki dildə mövcud olan frazeologizmlərdə əsas fikri ifadə etmək üçün məkan konseptini ifadə edən dil vahidlərindən istifadə olunması halı da xeyli çoxdur. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində eyni məna ifadə edən bu tip frazeologizmlərə misal göstərək:

- Charity begins at home – Mərhəmət əvvəlcə evdə başlanır. Burada əsas məna hər kəsin əvvəlcə özü haqqında düşünməsidir;
- Don't swap horses when crossing a stream – Çaydan keçərkən (suyun ortasında) atları dəyişmə. Əsas məna münasib olmayan vaxt və ya şəraitdə işi yarımçıq qoyub dəyişiklik etməməkdir;
- Let every man praise the bridge that carries him over – Üstündən keçdiyin körpünün qədrini bil. Atalar sözünün əsas mənası nankor olmamaqdır;
- Marriages are made in heaven – Kəbinləri göydə kəsilib. Kimləsə evlənmək taleyin işidir mənasını ifadə edir;
- A man of words and not of deeds is like a garden full of weeds – Çox danışan, lakin iş görməyən adam əlaq basmış bağa bənzər. Dildən qoçaq olan, amma iş görməyən adamın gərəksizsiz olması mənasını ifadə edir və s.

Beləliklə, dünyanın dil mənzərəsi ilə konsept və konseptlərənlərin vəhdət təşkil etdiyini nümunələr əsasında daha aydın gördük. Hər üçünün qarşılıqlı əlaqəsinin

nəticəsi dildə, xüsusən də mədəniyyəti, dünyagörüşünü özündə daha dolğun və gözə çarpan dərəcədə əks etdirən frazeologizmlərdə nümayiş olunur.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN FRAZEOLoji SİSTEMLƏRİNDƏ “MƏKAN” KONSEPTİNİN REALLAŞMASINDA MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

2.1. “Məkan” konseptini ifadə edən antonomasiyaların milli səciyyəsi

Məlum olduğu kimi, frazeoloji birləşmələrə atalar sözləri, zərbi-məsəllər, atmacalar, hikmətli sözlər, rəvayətli ifadələr, aforizmlər, qanadlı sözlər, obrazlı ifadələr, ədəbi sitatlar və antonomasiyalar da daxildir. Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində “Məkan” makrokonseptinin bildiren oxşar və fərqli mikrokonseptlər mövcuddur. Oxşar mikrokonseptlərə dünya, vətən, ev, məktəb, cənnət, cəhənnəm, mənzil və s. bir çox xalqlar üçün ümumi olan konseptləri göstərə bilərik. Bu konseptlər hər nə qədər ümumi olsa da, konseptlərə baxış bucağı hər dildə fərqli ola bilər. Fərqli mikrokonseptlərə isə daha çox milli konseptlər daxildir. Məsələn, dilimizdə Qarabağ, Araz, Kür kimi məhz bizə məxsus məkan bildiren mikrokonseptlər mövcuddur və ya ingilis dilində “London”, “Niagara”, “Atlantic”, “Banagher” və s. milli mikrokonseptlər mövcuddur.

Belə xüsusi mikrokonseptlərin hər iki dildə müxtəlif şəkildə adlandırıldığına da görə bilərik ki, bunlar frazeoloji sistemə daxil edilən antonomasiyalardır. Antonomasiya metonimiyanın növlərindən biri olub, yunan dilindən tərcümədə “adlandırırım, göstərirəm” mənasını ifadə edir. Antonomasiyanı metonimiyadan fərqləndirən əsas cəhət ad bildirməsi, xüsusi ismi adlandırmasıdır [17, s. 41-42]. Onu epitetdən fərqləndirən əsas cəhət tərkibində istifadə olunan sözlərin həmcins olmasıdır. Epitet də isə mütləq təyin edici sözdən (sifət) istifadə olunur. Antonomasiyada obyektlərin xüsusiyyətlərinin bir-birinə bənzədilməsi onu metaforayla oxşatmalarına gətirib çıxarır. Lakin metaforayla antonomasiyaları bir-biri ilə eyniləşdirmək olmaz.

Antonomasiya Azərbaycan və ingilis dillərində ortaqlı üslubi vasitələrdən biridir. “Müəyyən ad bildirən söz əvəzinə onun əlamətlərini, xüsusiyyətlərini bildirən söz və ifadələrin işlədilməsi antonomasiya adlanır” [17, s. 41-42].

Şəxs, məkan və ya hər hansı əşya haqqında danışarkən xüsusi addan istifadə etmək yerinə onun əlamət və xüsusiyyətlərinə əsasən yaranmış olan söz birləşmələrinin istifadə edilməsi antonomasiyadır. Bu baxımdan, antonomasiya və frazeoloji vahidlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan dilçilik sahələridir. Bu iki sahənin qarşılıqlı əlaqəsini antonomasiyaların ifadəsi zamanı frazeoloji vahidlərdən istifadə olunmasında görə bilərik.

Antonomasiyaların 2 cür ifadəsi mövcuddur: söz və söz birləşməsi ilə. Söz birləşməsi şəklində ifadə olunan antonomasiyalar da öz növbəsində 2 qrupa bölünür: onomastik komponentli frazeoloji birləşmələr və hər hansı bir komponent olmayan frazeoloji birləşmələr. Onomastik komponentli frazeoloji birləşmələrin tərkibində antropnim, toponim, etnonim və s.-in istifadə olunması əsasdır.

Biz isə mövzumuza uyğun olaraq, həm Azərbaycan dilinin, həm də ingilis dilinin frazeoloji sistemində istifadə olunan məkan bildirən antonomasiyalara xüsusi diqqət yetirəcəyik. Hər dildə mövcud olan bu cür adlandırılmalar o dilin daşıyıcılarına aydındır. Bu mövzunu daha maraqlı şəkildə tədqiq etmək üçün Azərbaycan və ingilis dilində məkan bildirən antonomasiyalara misal gətirib, onların necə yaranmasını, yaranma səbəblərini, adlandırdığı yerin hansı əlamətinə əsasən formalaşmasını müxtəlif mənbələrdən verilən məlumatlara əsasən, izah etməyə çalışacağıq.

Dilimizdə Azərbaycan yerinə “Odlar yurdu”, Şuşa yerinə “Kiçik Paris”, “Qafqazın sənət məbədi”, “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” və ya “Qafqazın konservatoriyası”, Bakı yerinə “Şərqin Parisi”, “Qafqazın Dubayı”, “Alov şəhəri”, “Küləklər şəhəri”, Ağdam yerinə “Qafqazın Xirosiması” və ya “Ruhlar şəhəri” və s. antonomasiyalar istifadə edilir. Bizim dilimizə, mədəniyyətimizə, tariximizə bələd olan hər kəsə bu ifadələr məlumdur. Qəzetlərdə, jurnallarda, kitablarda, əsərlərdə və ya müsahibələrdə bu ifadələrin istifadə edildiyini görə bilərik.

“1992-ci ilin təlatümlü günlərini xatırlayıram. Odlar yurdu Azərbaycan od içində idi. Azərbaycan xalqı yeganə ümidi, pənahı, yeganə xilaskarı Heydər Əliyevə üz tutdu” [26, s. 17].

Bu nümunədə “Odlar yurdu” ifadəsi antonomasiya olaraq deyil, təyin olaraq istifadə edilmişdir. İfadənin antonomasiya olaraq qiymətləndirilməsi üçün cümlədəki yeri mütləq nəzərə alınmalıdır.

“Odlar yurdunun sərvəti kimi əcaib, əfsanəvi mənzərəsi sahil sularında əks olurdu” [45, s. 339].

Bu nümunədə “Odlar yurdu” ifadəsinin artıq antonomasiya olaraq “Azərbaycan” sözünü tam şəkildə əvəzlədiyini görə bilərik.

Azərbaycanın “Odlar yurdu” adlandırılmasının səbəbləri ilə bağlı müxtəlif mənbələrdə fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Bəzi mənbələr bu antonomasiyanın yaranma səbəbi kimi “Azərbaycan” sözünün farsca “Odlar yurdu” mənasını verdiyini və bu adın da torpaq üzərinə çıxan neftin günəşin təsiri nəticəsində alovlanmasına görə verildiyini qeyd edirlər.

2001-ci ildə nəşr olunan “Çağdaş Türk Lehçələri” kitabında isə izah verilmişdir ki, tarixi adımız olan “Oderpatekan” od-er-pate-kan sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və mənası “odlar yurdu” və ya “sönməyən odlar yurdu” deməkdir. Bu adın isə vaxt keçdikcə “Azərbaycan” sözünə çevrildiyi qeyd olunur [53, s. 40].

Fərqli mənbələrdən verilən iki səbəbin əslində bir-birilə əlaqəli olduğunu və bir-birini tamamladığını deyə bilərik.

“Azərbaycanı yaxşı tanıyanlar, o sıradan da musiqisevərlər bu gün erməni təcavüzkarlarının əlinə keçmiş Şuşanı bütün Qafqazın konservatoriyası kimi şərəfləndirirlər” [38, s. 164].

Şuşa şəhərimizin bu şəkildə adlandırılmasına səbəb onun konservatoriyasının nümayəndələrinin Azərbaycan musiqisini dünyaya tanıtməsi, məşhurlaşdırmasıdır. Şəhərin tarixinə nəzər salsaq, musiqi sahəsində bir çox işlər görüldüyünü və digər şəhərlərlə müqayisədə musiqinin burada xeyli inkişaf etdiyini görə bilərik.

“Britaniyanın müfuzlu “The Telegraph” qəzetinin 24 may tarixli nömrəsində “Bakı, Azərbaycan: Qafqazın Dubayı” sərlövhəli məqalə dərc olunmuşdur” [46].

Gözəl Bakımıza bir neçə anotonomaziyalar verilmişdir, bunların hər birinin isə fərqli səbəbləri var. Hər birimizə məlumdur ki, dövlətimizin paytaxtında daim abadlıq işləri aparılır, yeni binalar tikilir. Bu yeniliklər gün keçdikcə Bakımızı Avropa şəhərlərinə bənzədir. Gələn turistlər buradakı hündür şüşəli binalara, İçərişəhərin tarixiliyini qorumasına, gecə işıqlarla nağıllar diyarına çevrilməsinə valeh olurlar. Məhz bunlara nəzər saldıqda Bakının nə üçün “Şərqi Parisi”, “Qafqazın Dubayı” adlandırıldığını başa düşə bilərik.

Bunlardan əlavə, dilimizin frazeoloji sistemində Bakı əvəzinə “Küləklər şəhəri”, “Alov şəhəri” antonomasiyaları da istifadə olunur. Bakının daim küləkli şəhər olduğu artıq bütün dünyaya məlumdur. Bu səbəbdən də iqlimi əsas götürərək Bakını “Küləklər şəhəri” adlandırmışlar. Bəzi mənbələr isə bu antonomasiyanın yaranmasını Bakı sözünün tarixinə əsaslandıraraq farsca Badu-Kubə adının küləklər şəhəri mənasına gəldiyini deyirlər. Əslində biz burdanda xalqın tarixinin onun frazeoloji sistemində öz əksini tapmasının şahidi ola bilərik.

“Bu şəhər o qədər dağıdılıb ki, bəzən onu “Qafqazın Xirosiması adlandırırlar. 1980-ci illərin sonlarında 40 min əhalisi olan Ağdam bu gün “ruhlar şəhəridir” [17, s. 44].

Ermənilərin müharibə zamanı törətdikləri vəhşiliklər və işğaldan sonra da Ağdamı viranə vəziyyətə qoymaları bu antonomasiyanın yaranmasının əsas səbəbidir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dili də məkan bildirən antonomasiyalarla xeyli zəngindir. Bunlara misal olaraq, New York əvəzinə “The Big Apple” ifadəsinin, Paris əvəzinə “The City of Light” ifadəsinin, London əvəzinə “The Big Smoke” ifadəsinin, Böyük Britaniya əvəzinə “Albion” ifadəsinin istifadə olunmasını göstərə bilərik. Azərbaycan dilində “Küləklər şəhəri” deyilən zaman ağıla gələn ilk şəhər Bakı olduğu halda, ingilis dilində “The Windy City” deyərkən Çikaqo şəhəri nəzərdə tutulur.

“The 37-year-old director was born in London but his parents moved to the Windy City when he was a child” [83].

Çikaqo şəhəri Şimali Amerikanın böyük göllərindən biri olan Miçiqan gölünün yanında yerləşir və dilşünas Barry Popick öz internet saytında qeyd edir ki, Çikaqonu

bu göldən əsən küləyə görə “The Windy City” adlandırılıblar. Bu şəhərin yayı sərin, qışı isə çox sərt keçir [85].

Bir çox antonomasiyaların yaranması haqqında müxtəlif fikirlər olduğu kimi, “The Big Apple” ifadəsinin yaranması haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur. Mənbələrdən birində qeyd olunur ki, bu antonomasiyadan ilk dəfə 1909-cu ildə müəllifi Edward Sandford Martin olan “The Wayfarer in New York” əsərində istifadə olunmuşdur:

“Kansas is apt to see in New York a greedy city ... It inclines to think that the big apple gets a disproportionate share of the national sap” [70, p. 15].

William Safire məqaləsində müəllifin bu addan ləqəb olaraq istifadə etmədiyini, yalnız metafora məqsədli olduğunu qeyd edir. Lakin müəllif əsərin hər hansı hissəsində buna izah gətirmədiyi üçün bu ifadə New Yorkun ləqəbinə çevrilmişdir.

Başqa mənbələrdə isə XX əsrin əvvəllərində - ABŞ tarixinin “caz dövrü”ndə məşhur caz klublarından olan “Big Apple” gecə klubunun məşhurlaşması ilə klubun adı Nyu-Yorkun simvolu kimi istifadə edilməyə başlayır.

“But what of Paris? What of the city of light? How doth it bear the terror and the agony?” [58, p. 222].

Bu ləqəb Parisə həm Maarifçilik dövründə oynadığı aparıcı rola görə, həm də qaz küçə işıqlandırmalarından istifadə edən ilk böyük Avropa şəhərlərindən biri olduğuna görə verilmişdir.

“When I came to consciousness I at first thought I was at home in the "the big smoke;" but gradually the truth forced itself upon me” [68].

Məlum olduğu üzrə, London dumanlı bir şəhərdir və ona “The Big Smoke” antonomasiyasının səbəbi də məhz budur. “The Big Smoke” ifadəsi “The Big Apple” ifadəsindən daha qədim tarixə malikdir, buna baxmayaraq “The Big Smoke” antonomasiyası daha az istifadə olunur.

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində məkan bildirən antonomasiyaların siyahısını və onların adlandırılma səbəblərini, istifadə olunduqları əsərlərdən, qəzetlərdən, jurnallardan, məqalələlərdən nümunələri daha da artırma

bilərik. Hər iki xalq çox qədim tarixə malikdir və onların dilində tarixin izləri mütləq öz əksini tapır. Xalq inkişaf etdikcə dili də inkişaf edir. Bu səbəbdən də Azərbaycan və ingilis dilinin frazeoloji sistemi çox zəngindir və tarix qoxur.

2.2. Azərbaycan və ingilis dilində “məkan” konseptini ifadə edən (paremioloji vahid formatlı) frazeologizmlərin oxşar və fərqli cəhətləri

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində “məkan” konseptini ifadə edən paremioloji vahidlərin də müqayisəli təhlili, onların oxşar və fərqli cəhətlərinin tədqiq edilməsi hər iki xalqın dünya mənzərəsi haqqında bizə geniş və ətraflı məlumat verir. Bu cəhətdən atalar sözlərinin “xalqın avtobiografiyası”, “mədəniyyət güzgüsü”, “milli əsasların əksi” adlandırılması təbiidir. Paremiologizmlərin müəllifi və dəqiq yaranma tarixi məlum olmasa da, bu frazeologizmlərin hər biri müəyyən bir dövrdə və həyati hadisələr nəticəsində yaranır və vaxt keçdikcə, mənşəyindən uzaqlaşaraq həqiqi mənasını itirib abstraktlaşır.

Paremioloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri mövzu müxtəlifliyinin olması, bitmiş fikir ifadə etməsi, həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq dolğun məna ifadə etməsi, hər hansı bir məsələ haqqında ümumiləşmiş fikir bildirməsi və yekun nəticəsinin olmasıdır.

“Atalar sözləri ingilis tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif cür adlandırılmışdır. N.N.Amosova bunlara “predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər”, A.V.Kunin “predikativ frazeologizmlər” adını vermişdir. Bununla birlikdə o, belə konstruksiyaları ikinci bir terminlə – “kommunikativ frazeoloji vahidlər” termini altında birləşdirmişdir” [11, s.134]. İngilislər isə atalar sözlərini “təcrübənin barı” adlandırırlar.

Hər bir etnik qrup dünyanı özünəməxsus şəkildə öz mədəniyyəti, dünya haqqında təsəvvürləri prizmasından görür, ona görə də hər bir etnik qrupun dünya mənzərəsi onun xüsusi dünyagörüşü, dünyanın vahid modelidir. Dünyanın linqvistik mənzərəsini müxtəlif xalqların baxış bucağına əsasən tədqiq edərkən paremioloji vahidlər mühüm əhəmiyyət kəsb edən frazeologizmlər olaraq qiymətləndirilməlidir.

Paremiologizm frazeologiya və folklorun kəsişməsində yerləşir, buna görə də linqvokulturoloji yanaşma baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edirlər.

Həm Azərbaycan, həm ingilis dillərinin frazeoloji sistemində “məkan” makrokonseptinə daxil olan “vətən” mikrokonsepti haqqında kifayət qədər paremioloji vahidlər mövcuddur. Lakin “vətən” mikrokonseptinə baxış hər iki xalqda fərqlidir. Hər bir xalq üçün Vətən müqəddəsdir. Vətənin dəyərinin ümumbəşəri xarakter daşmasına baxmayaraq, paremiologizmlər hər bir xalqın dünyagörüşünün milli xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu ifadələrdə milli xarakter eyni anlayışı ifadə etmək üçün müxtəlif obraz və vasitələrin seçilməsində özünü göstərir. Hər iki dildə Vətəni ana kimi doğma, əziz olaraq dəyərləndirirlər. Dilimizdə bununla bağlı mövcud olan bir çox paremiologizmlər vardır:

- Ana kimi yar olmaz, Vətən kimi diyar;
- Bu dünyada şirin şey, bir anadır, bir Vətən;
- Kişinin bir anası, bir də Vətəni var və s.

İngilis dilində isə Vətənin ana kimi əziz və doğma olmasını “vətən” konseptinin bəzi paremioloji vahidlərdə “motherland” sözü ilə ifadə olunmasında görə bilərik:

- The native land is Motherland, the strange (alien) land – stepmother – Vətən mülkü doğmadır, özgə diyar – ögey;
- There is nowhere the land better than our Motherland – Vətən viranə də olsa, cənnətdir və s.

Azərbaycan frazeoloji vahidlərində insanın çətinliklərə rəğmən vətənə sadıq qalması fikri əsasdır:

- Torpaq – uğrunda ölən varsa, vətəndir;
- Vətən uğrunda qan, dostunuz uğrunda göz yaş, ailəniz uğrunda tər tökün və s.

Dilimizdə “vətən” konseptini ifadə edən frazeologizmlərdə vətəni qürbətlə qarşılaşdıraraq onun nə qədər doğma olduğunu, insanın vətəninə ona ən rahat yer olduğunu ifadə edilir:

- Qəribi vurmuşlar, “Vay, vətən” demiş;
- Qürbət görməyən adam Vətən qədrini bilməz;
- Qürbətdə xan olunca, Vətənində dilən, gəz;
- Özüm qürbətdəyəm, gözüm Vətəndə;
- Vətənin bir qışı, qürbətin yüz baharından yaxşıdır və s.

İngilis mədəniyyətində isə vətən evin divarlarına, hasarlanmış əraziyə qədər daralır və bu, paremioloji vahidlərdə də öz əksini tapır. Belə görünür ki, ingilis ilk növbədə özü və ailəsi üçün yaşayır, rahatlığını və dincliyini dəyərləndirir. İngilislərin vətən anlayışının evə qədər daraldığını nəzərə alsaq, frazeoloji birləşmələrdə “vətən” konseptini ifadə etmək üçün “homeland”, “motherland”, “native land” ifadələrinə nisbətən “home” sözünün daha çox istifadə edilməsi təbiidir.

“Home is home through it’s never so homely” – bu frazeologizmin verdiyi mənə belədir: ev böyük olmasa da, rahat və möhtəşəm olmasa da, hər kəsin evi özünə əzizdir. “Each person’s homeland is dear to him” – bu paremiologizm ifadə etdiyi mənaya əsasən özündən əvvəlkinə sinonim sayıla bilər: hər kəsin evi özünə əzizdir. Lakin burada “vətən” konsepti “home” sözü ilə deyil, “homeland” sözü ilə ifadə olunub. Dilimizdə bu frazeoloji birləşmənin qarşılığı mövcuddur: “Hər kəsə öz Vətəni əzizdir”.

İngilis frazeologizminə “home” sözünün “vətən” konseptini ifadə etməsi prizmasından yanaşdıqda burada da vətənin qürbətlə qarşılaşdırılmasına rast gələ bilərik və bu səbəbdən də belə tip paremioloji vahidlərə dilimizdə qarşılıq tapmaq çətin deyil:

- East or West, home is best – Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı;
- It is fine any place you go but best at home – Qəriblik cənnət olsa, yenə vətən yaxşıdır;
- Dry bread at home is better than roast meat abroad – Qürbətdə xan olunca, Vətənində dilən, gəz və s.

Dilimizdə vətənlə əlaqədar olan paremioloji vahidlərin demək olar ki, hər birində ingilis atalar sözləri ilə müqayisədə emosionallığın yüksək olduğunu görə bilərik.

Azərbaycan xalqına görə insanı təhdit edən ölüm belə, onu öz yerini tərk etməyə məcbur edə bilməz. Vətən sevgisinin danılmaz əlaməti insanın öz vətənini düşmənlərdən qorumağa hazır olmasıdır. Hər xalqın vətənpərvərlik hissi var, amma hər millətin vətənpərvərlik dərəcəsi müxtəlif tarixi faktorlardan asılıdır. Atalar sözlərinə görə, insan vətənini qorumaq üçün canını qurban verə bilər: “Torpaq – uğrunda ölən varsa, vətəndir”.

Dünyanın ingilis dilindəki mənzərəsinə gələndə isə doğma torpağın düşmənlərdən qorunmasına həsr olunmuş frazeologizmləri, Azərbaycan xalqının vətənə bağlılığını tapmaq mümkün olmadı. İngilislər belə hesab edirlər ki, əsas olan vətəni, ölkəni deyil, vətəni və ailəni qorumaqdır. İngilisin evi onun qalasıdır: “The Englishman’s house is his castle”.

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində fərqli mövzularda qarşılıqlı olan bir çox paremioloji vahidlərə rast gəlmək mümkündür:

- Don’t cross the bridges before you come to them – “Körpüyə çatmamış üstündən keçmə”;
- Better to reign in hell than serve in heaven – “Cənnətdə qul olmaqdan, cəhənnəmdə ağalığ etmək yaxşıdır”;
- Experience keeps no school, she teaches her pupils singly – Həyat təcrübəsinin xüsusi məktəbi yoxdur, onu hərə bir cür əldə edir;
- Home is where heart is – Yarım harada, yurdum da orada;
- Mills of God grind slowly but sure – Allahın dəyirmanları ləng üyüdür, lakin karlı üyüdür;
- No garden without its weeds – Meşə çaqqalsız olmaz və s.

Hər iki dilin paremioloji vahid formatlı frazeologizmlərinin oxşar və fərqli cəhətlərinin təhlili dilin frazeoloji sistemində xalqın dünya mənzərəsinin linqvokulturoloji mühitdə öz əksini tapmasının müxtəlif üsullarını bizə tədqim edir.

Frazeologizmlərin hər birinin təhlil edilməsi həmin dilin daşıyıcıları və onların mədəniyyətləri, düşüncələri haqqında bizə aydın və ətraflı məlumatlar verir.

2.3. Toponim komponentli frazeologizmlərin yaranma səbəbləri

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemlərində oxşar cəhətlər olduğu qədər fərqli cəhətlər də mövcuddur ki, bu da frazeologizmlərin hər xalqın özünəməxsus olmasından irəli gəlir. Hər iki dildə “məkan” makrokonseptinin daxilində xüsusi mikrokonseptlər mövcuddur. Azərbaycan dilində buraya Qarabağ, Kür, Araz, Tur dağı, Bağdad və s. daxildir. İngilis dilində isə London, Rome, Newcastle, Atlantic ocean, Niagara və s. daxildir.

Hər hansı bir toponimin əhəmiyyətliyinə, istənilən bir xüsusiyyətinə və ya həmin ərazidə baş vermiş hadisəyə əsasən metaforik kodlaşdırılması xalqın təfəkkürü ilə əlaqədardır. İnsanlar həmin toponimin xüsusi cəhətlərindən istifadə edərək onu konseptuallaşdırırlar. Azərbaycan və ingilis dilləri üçün misal göstərdiyimiz xüsusi mikrokonseptlər də məhz bununla əlaqədardır.

Toponim frazeoloji vahidin komponenti kimi mədəniyyətin universallarından biridir və xalqın adət-ənənələrini, tarixini, mədəniyyətini qorumaq və ötürmək funksiyasını yerinə yetirir. Toponimlər etnik qrupların frazeoloji dünya mənzərələrinin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa kömək edir.

Dünyanın bütün dillərində bir çox frazeoloji vahidlər şəhər, küçə, çay, okean adları eləcə də toponimlərlə bağlı məişət reallıqları üzərində qurulur. Toponimik komponentləri olan frazeoloji vahidlər toponimiya aləminə dair çox əsrlik insan müşahidələrini əks etdirir, insanların reallığın bu sahəsinə olan münasibətini çatdırır. Bu xüsusi adlar məxsus olduğu cəmiyyətin əksini təmin edir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində toponim komponentli frazeoloji vahidlər kifayət qədər mövcuddur. Bu frazeoloji vahidlərin təhlil olunması ilə iki xalqın da özünəməxsus milli xüsusiyyətlərinin bəzi oxşar cəhətlərini aşkarlamaq mümkün olacaq.

“Toponim komponentli frazeoloji vahidlərin müqayisəli təhlilini aparmış A.V.Urazmetov ingilis dilində yer adlarının istifadə olunduğu frazeologizmlərin avtostereotipləşməni inikas etdirmək potensialının xüsusilə yüksək olduğuna diqqət çəkmiş və bu kontekstdə Londonun britaniyalılar üçün, Nyu-Yorkun isə amerikalılar üçün mühüm və əsaslı assosiasiyalara yol açdığını əlavə etmişdir” [42, s.46].

İlk əvvəl ingilis dilində toponim komponentli frazeoloji birləşmələrin bir neçəsinə nəzər salaq.

“To carry coals to Newcastle” frazeologizminin mənası lazımsız, ehtiyac olmayan bir işlə məşğul olmaqdır. “Newcastle” İngiltərədə kömür istehsalı mərkəzi sayılır, buna görə də mənasız bir işlə məşğul olmaq oraya kömür daşımaq kimi qiymətləndirilir. Bu frazeologizmin Azərbaycan dilində qarşılığı mövcuddur: “zirəni Xirmana aparır, nöyütü Bakıya” və ya “meşəyə odunla getmək”.

“The fact is that to make poetry is to carry coals to Newcastle” [80, p.416].

“Good Americans when they die go to Paris” paremioloji vahidinin yaranma səbəbi odur ki, bəzi amerikalılar, xüsusən də, bir çoxu illər ərzində orada məskunlaşan ədəbiyyat adamları Parisi bir növ cənnət kimi qəbul edirlər. Onlar cəhənnəmi Amerika, cənnəti isə Paris olaraq adlandırırlar.

“It was Appleton who said that “good Americans when they die go to Paris” [79, p.55].

“From China to Peru” frazeologizminin mənası Kuninin lüğətində “yerin bir ucundan o biri ucuna hər yerdə” olaraq verilmişdir. Bu ifadə ilk dəfə Dr Jhonsonun “The Vanity of Human Wishes” əsərində istifadə olunmuş və daha sonra məşhurlaşaraq frazeoloji vahidə çevrilmişdir. Bəzi mənbələrdə ifadənin xəritədə şərq və qərb sahillərini ifadə etməsindən əlavə mənaları da irəli sürülüb. D.Greene Dr Jhonsonun 1749-cu ildə “The Vanity of Human Wishes” adlı əsərində istifadə etdiyi misrəni verərək izah edir:

“Let Observation with extensive View,
Survey Mankind, from China to Peru.

Dr Jhonson burada yalnız xəritənin şərq və qərb sahillərini nəzərdə tutmayıb, onun üçün Peru ispanların hindlilərə qarşı törətdikləri vəhşilikləri, Çin isə hikmət və mədəniyyəti təmsil edirdi” [64].

“To shoot Niagara” frazeologizmi riskli bir işə başlamaq, çıxılmaz bir addım atmağa qərar vermək mənalarını ifadə edir. “Niagara” hündür və əzəmətli şalalə olduğuna görə onu zəbt etmək, tabe etmək imkansızdır. Bu frazeologizmdə də “Niagara” konseptuallaşdırılaraq imkansız olanı bacarmaq mənasında istifadə edilir. Frazeologizmin dilimizdə qarşılığı “dağı dağ üstə qoymaq” frazeoloji birləşməsi sayıla bilər.

“...and there is no need to distort Whitman into the thundering antidemocrat of Shooting Niagara in order to believe that in his poetry...” [78, p.94].

“Try to sweep back the Atlantic with a broom” frazeologizmi mümkün olmayanı etməyə çalışmaq mənasını ifadə edir. Ucu-bucağı olmayan Atlantik okeanın sularının tükənməzliyini nəzərə alsaq, bu mənanın ifadə edilməsi üçün konseptuallaşması ingilislərin Atlantik okeana olan baxışını əks etdirir: sonsuz. Frazeologizmin Azərbaycan dilində qarşılığı mövcuddur: “dənizi çömçə ilə boşaltmaq”. Mümkünsüz olan ingilis dilində okeanla, bizim dilimizdə isə dəniz ilə təsvir edilib. Bunun səbəbi bizim ölkəmizdə yalnız dənizin olması və bizim də onu sonsuz olaraq görməyimiz ilə izah edilə bilər.

“Smith's Mrs. Partington with a broom in her hand, trying to sweep back the waves of the Atlantic...” [69, p.313].

İngilis dilində “Dutch” komponentli frazeoloji birləşmələr vardır ki, XVII əsrdə İngiltərə-Hollandiya rəqabəti ilə əlaqədar yaranmış olan bu frazeoloji birləşmələr mənfi mənə ifadə edirlər: “a Dutch bargain” – bir tərəfli mənfəətli sövdələşmə; “Dutch courage” – sərxoş.

Buraya “the land end of England” frazeologizmi də daxil edilir. Bu frazeoloji birləşmə çox uzaq mənasında istifadə edilir. Dilimizdə isə bu frazeologizmin qarşılığı “dünyanın o başı”, “dünyanın qurtaracağı” frazeoloji birləşmələridir.

İngilis dili toponim komponentli frazeoloji birləşmələrlə zəngindir. Bu tipli frazeologizmlərdən nümunələrin sayını artırmaq da mümkündür:

- “it’s London to a brick” – bir şey əmin və ya müəyyən göründüyü zaman istifadə olunur;
- “talk Billingsgate” – “bazar qızı kimi söyüş söymək” mənasında işlədilir;
- “Roma was not built in a day” – “böyük şeylər yaratmaq üçün zamana ehtiyac var” mənasını ifadə edir;
- “When Greek meets Greek then comes the tug of war” – yunanlar məşhur və inadkar döyüşçülər olduqları üçün frazeologizm “eyni gücdə olan rəqiblərin arasındakı rəqabət və ya mübarizə uzun və şiddətli olur” mənasında istifadə olunur. Dilimizdə qarşılığı “daş qayaya rast gəlib” frazeologizmdir.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, ingilis dilində toponim komponentli olan frazeoloji birləşmələrin hər biri məhz milli səciyyəlidir. Azərbaycan dilində də bu tipli frazeologizmlərin hər birinin milli xüsusiyyətlərinin olduğunu görə bilərik.

“Azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminin bir layı olan toponim komponentli frazeoloji vahidlərin arasında müsbət və mənfi semantik yüklü frazeoloji vahidlərində insan psixologiyasının, insanın mənəvi dünyasının, sevincini, kədərini, kinini, qəzəbini və mərhəmətini əks etdirərək özünəməxsus yer tutur” [21, s.195].

N.Əsədova məqaləsində müsbət mənə daşıyan toponim tərkibli frazeoloji vahidlərə “İrandan Turana qədər”, “Rumla Şam”, “Tur dağına dönmək” frazeologizmlərini, mənfi mənə daşıyanlara isə “Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə”, “Bakı küləyi”, “Araz aşığından, Kür topuğundan”, “Həccdən gələn mən, Məkkədən xəbər verən sən” frazeologizmlərini göstərir.

“Araz aşığındandır, Kür topuğundan” – heç nə haqqında dərd çəkməyən, heç nəyi vecinə almayan adam haqqında istifadə edilir.

“...“gör gedib kimi alıb” dedi, “o həyasız şəhərdə kefdə-damaqda, Araz aşığından, Kür topuğundan, bu da, bu başıbatmış da, burada, guya, ərlək eləyir, guya, evin kişisi olub” dedi...” [14, s.82].

“Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə” – başqalarına ağa kimi davranan, mənəm-mənəm edən şəxs üçün istifadə edilir. Tarixdən də bildiyimiz kimi, X əsrin

əvvəllərində xəlifələrin xilafət üstündə gedən mübarizələrdə məğlub olması ilə gözləri çıxarılmışdı. “Burda mənəm, Bağdad da kor xəlifə” frazeologizmi də Bağdad xəlifələrinin bu taleyi ilə əlaqədar yaranmışdır.

“Burda mənəm Bağdadda da kor xəlifə.

İstəyirəm

Sahib çıxam hər tərəfə” [12, s.22].

“Kərbəla müsibəti” frazeologizmi İraqın Kərbəla şəhərində İmam Hüseyin və onun tərəfdarlarının qətl edilməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Bu frazeologizmdən böyük bir fəlakət, faciə haqqında danışılan zaman istifadə olunur. Sinonim olaraq “Varfolomey gecəsi” frazeologizmini misal olaraq göstərə bilərik. Bu, “Bartholomew’s night” frazeologizmi şəklində ingilis dilində də mövcuddur.

“Bax, elə buna görə də biz kəlbəcərlilərin faciəsini Kərbəla müsibəti adlandırmaq istəyirik” [10, s.82].

“Öz-özlüyündə aydındır ki, Bakıdakı bu “Varfolomey gecəsi” yalnız bir günün, hətta bir ilin ərzində cərəyan edən hadisələr nəticəsində meydana çıxmamışdı” [29, s.154].

“Şamaxı batan kimi batmaq” frazeologizmi “işı düz gətirməmək, vəziyyəti ağırlaşmaq” mənasında istifadə edilir. Şamaxı Azərbaycanın ən fəal zəlzələ mərkəzidir və tarixən bir çox güclü zəlzələlərdən dağılmışdır. Bu ifadənin yaranma səbəbi də məhz budur.

Hazırda Rusiya-Ukrayna müharibəsi ilə əlaqədar bir çox xəbər saytlarında belə yazılır: “Rusiya oliqarxları xəbərdarlıq etdi. Rusiya Şamaxı batan kimi batacaq”.

“Azərbaycan iri addımlarla irəliləyir” ifadəsi 1978-ci ildə Bakı şəhərinə Lenin ordeni verilməsi ilə əlaqədar keçirilən tədbirdə L.İ.Brejnev səsləndirdik sonra dilimizdə idioma çevrilmişdi.

“Azərbaycan elə iri addımlarla irəliləyir ki, bu təkcə bizim arzularımıza cavab vermir, bizdə iftixar hissi yaradır” [39, s.89].

Azərbaycan dilində istifadə olunan toponim komponentli frazeoloji birləşmələrin sayını artırmaq mümkündür:

- “Şamaxıda danışır, Bakıda eşidilir” – yüksək səslər danışan haqqında istifadə olunur;
- “İrandan Turana qədər” – başqa yerlərə gedərək vətəni tərk edən adamlar haqqında istifadə olunur;
- “Atı olmayan Qarabağda da piyadadır” – kasıb, yazıq adam haqqında istifadə olunur;
- “Xəzərin o biri tayında” – xaricdə mənasında istifadə olunur və s.

Hər iki dilin frazeoloji sistemi toponim komponentli frazeoloji birləşmələrlə zəngindir və nümunələrin təhlilindən də aydın olduğu kimi, hər bir frazeologizm xalqın milli xüsusiyyətlərini hər tərəfli şəkildə özündə əks etdirir.

2.4. “Məkan” konseptini ifadə edən idiomların müqayisəli təhlili

Frazeologizmlərin bir hissəsini təşkil edən idiomlar hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirən maraqlı və rəngarəng ifadələrdir. Bu frazeoloji vahidlər dəyişməz qrammatik quruluşa malikdirlər və başqa dillərə sözbəsöz tərcümə edilə bilmirlər.

Frazeoloji vahidlər sayılan idiomlar haqqında da dilçilikdə fərqli fikirlər mövcuddur. Bir qrup tədqiqatçılar idiomların mütləq iki və daha artıq sözdən ibarət olduğu fikrini irəli sürürlər.

H. Bayramovun kitabında idiomlara belə tərif verilir: “İdiomlar yunanca idioma sözündən olub dildəki elə ifadələrə deyilir ki, söz birləşməsi quruluşuna malik olsun, komponentlərinin leksik mənasından asılı olmayaraq, söz birləşməsini təşkil edən sözlərin hamısı birlikdə bir məna ifadə etsin, quruluşca və mənacə parçalanmasın” [7, s.44]. S.İ.Abakumov da idiomların əlamətlərini sırasında onların söz birləşməsindən ibarət olmasını göstərir. A.Makkay idiomları “frazeoloji idiomlar” (“phraseological idioms”) adlandıraraq yalnız iki və daha artıq sözdən ibarət olan frazeologizmləri idiomlara daxil edir, tək morfemdən ibarət olanları isə olanları idiomlara daxil etmirdi.

Digər qrup tədqiqatçılar isə idiomların həm söz, həm də söz birləşməsi şəklində olması fikrində idilər. Ə.Dəmirçizadə bu qəbildən olan dilçilərdən idi: “Əsli-lüğəvi və qrammatik mənasını ya tamam, ya qismən itirərək məcaziləşmiş bir məfhumu bildiren sabit söz birləşmələri, bəzən də ayrı-ayrı kəlmələr ümumiləşmiş halda idiomlar yaxud idiomatik ifadələr adlanır” [13, s.168]. Ç. Hökət də buna oxşar tərif verir: “İdiom mənanın mövcud strukturu əsasında müəyyən edilməsi mümkün olmayan tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət qrammatik formadır” [52, s.8].

Bizim fikrimizcə, ikinci qrup tədqiqatçıların mövqeyi qəbul ediləndir. Tək morfemdən ibarət olan idiomların sayı çox az olsa da, onları məcazi mənə ifadə etməsi və bu mənanın xalqın dünya mənzərəsini əks etdirməsi baxımından mütləq idiomlara daxil edilməlidir. Hətta çox az olsa da, cümlə şəklində olan idiomlara da rast gəlmək mümkündür.

İdiomların mənası tərkib hissələrinin ayrı-ayrı mənalarının məcmusundan ibarət deyil, onlar bütünlükdə özünəməxsus fərqli mənə ifadə edirlər. Məsələn: “swing a cat” idiomunun tərkibindəki “swing” sözünün tərcüməsi “yellənmək”, “cat” sözünün tərcüməsi isə “pişik”dir. “Swing a cat” idiomu isə “çox darısqal otaq; ayaq qoymağa yer olmayan məkan” mənasında istifadə olunur. “To bark to the moon” idiomunun hərfi tərcüməsi “aya it kimi hürmək” olsa da, “boş-boşuna danışmaq” mənasını ifadə edir və s.

İdiomlar hər bir frazeoloji vahid kimi xalqın özünəməxsus dünya mənzərəsini əks etdirir. Psixolinqvistikada aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bir çox idiomların mənaları insanların konseptual bilikləri ilə motivasiya olunur. Bu da düşüncənin metaforik və metonimik sxemlərini ehtiva edir. Bu baxımdan da idiomların tədqiq edilməsi insanların adətən necə düşündüklərinin əhəmiyyətli tərəflərini ortaya qoyur. Bu səbəbdən də, idiomları başqa bir dilə hərfən tərcümə etmək mümkün deyildir. Çünki bu zaman onlar tamamilə fərqli mənalar ifadə edirlər. Bir çox dillərdə fərqli sözlərlə eyni mənaları ifadə edən idiomlara rast gəlmək mümkündür. “İdiomlar hər bir dilin milli rəngi hesab olunur” [13, s.169].

İdiomlar haqqında irəli sürülən fərqli fikirlər sırasında onun metafora ilə qarşılaşdırılması da mühüm yer tutur. Koqnitiv dilçilər idiomlar və metaforalar

arrasında sərhədləri ayırmağa çalışırlar. Bəziləri idiomların ölmüş və ya donmuş metafora olduğunu iddia edərkən, digərləri idiomların dilin işlənməsi ilə bağlı yeni anlayışlar təklif etdiyini müdafiə edir. İdiomların bəziləri metaforik mənşəli ola bilərlər, lakin zaman keçdikcə ilkin metafora unudulmuş və idiomlar isə öz mənalarını saxlamışlar.

İdiomlar digər frazeologizmlərə nisbətən daha konkret mənə ifadə edirlər. Onlar hər hansı sözün ekvivalenti və ya məcazi mənə ilə verilmiş sinonimidirlər. İdiomlar bütün üslublarda istifadə olunsa da, fikri daha aydın və rəngarəng şəkildə ifadə etdiklərinə görə bədii üslubda daha çox nəzərə çarpırlar. Arxaikləşərək dilin lüğət tərkibindən çıxmış idiomlara belə klassik ədəbiyyatda rast gəlmək mümkündür.

“Hər bir idiomun özünəməxsus yaranma tarixi vardır. Hər hansı idiomun tarixinə nəzər saldıqda onun ilkin olaraq hərfi mənada işlətmək üçün yarandığını, zaman keçdikcə məcazi və ya idiomatik mənə kəsb etdiyini görmək olar” [2, s.145].

Həm Azərbaycan dili, həm də ingilis dili belə ifadələrlə zəngindir. Hər iki dildə mövcud olan idiomlara nəzər salsaq, fərqli sözlərlə eyni mənalar ifadə edən idiomların kifayət qədər olduğunu görə bilərik. Lakin bu idiomlar eyni mənaları ifadə etsələr də, yaranma tarixləri və səbəbləri milli səciyyəlidir:

“To be on cloud nine” idiomunun Azərbaycan dilində qarşılığı “göyün yeddinci qatında olmaq” idiomudur. Hər ikisi də “çox sevinmək” mənasını bildirir. İdiomun ingilis dilində yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur ki, onların arasında ən məntiqlisi budur: 1985-ci ildə “International Cloud-Atlas” dünyanın ən böyük, şişkin və rahat görünüşlü buludu olan “cumulonimbus” buludunu yeni bulud təsnifatında “Cloud № 9” olaraq siyahıya alıb və “to be cloud nine” idiomu da bununla əlaqədar yaranıb. Azərbaycan dilində isə “göyün yeddinci qatında olmaq” idiomunu müsəlmanların müqəddəs kitabı Quranda göyün yeddi qatdan ibarət olmasının yazılması ilə əlaqədar götürə bilərik.

“The meet is fantastic – better than expected – and I am on cloud nine” [57, p. 100].

“Digər bir insan isə belə demişdir: “Sevincimdən sanki göyün yeddinci qatında idim” [8, s.98].

Gördüyümüz kimi, hər iki dildə eyni məna ifadə edən fərqli idiomlar xalqın milli səciyyələrini özündə əks etdirir.

Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində “to be on cloud nine” və “göyün yeddinci qatında olmaq” idiomlarına sinonim olan, eyni mənanı ifadə edən bir neçə idiom da mövcuddur. İngilis dilində “over the moon”, “feel on top of the world”, “have the world by the tail” idiomlarını, Azərbaycan dilində isə “özünü dünyanın sahibi (yiyəsi) kimi hiss etmək” idiomunu misal olaraq göstərə bilərik.

Azərbaycan və ingilis dilində fərqli sözlərlə eyni məna ifadə edən frazeologizmlərə daha çox nümunələr gətirmək olar:

- in the middle of nowhere – dünyanın o başında

“There weren’t any other black children because we lived in Norfolk which is in the middle of nowhere” [61, p.17].

“Kamo öz həyatını bu gürcüyə həsr etmişdi, o da öz həyatını başqa birisinə, dünyanın o başında, lap elə dağlarda — Sürixdə yaşayan başqa bir adama həsr etmişdi” [20, s.49];

- a/the world of difference – yerlə göy qədər fərqli olmaq

“A colorful quilt for a child recovering from surgery, Terry says, makes a world of difference” [59, p.58].

“Yusif Vəzirin yuxarıdakı bədbin, melanxolik şeirlərindən yerlə göy qədər fərqlənən ilk həyatı, realis hekayələri birinci rus inqilabının təsiri altında meydana gəlmişdi” [28, s.218];

- move heaven and earth – yerin altını üstünə çevirmək

“The unwearied efforts of the London Friends – they are moving heaven and earth” [84, p.185].

“Bu, dünyadakı ən dağıdıcı zəlzələlərdən biri idi və yerin altını üstünə çevirdi” [43, s.176] və s.

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində qarşılığı olan idiomlar olduğu kimi xalqın yalnız özünəməxsus olan idiomları da mövcuddur. Hər iki dilin idiomlarına ayrılıqda nümunələrlə nəzər yetirək.

“Till the cows come home” idiomu kiminsə çox yavaş olduğunu bildirmək üçün istifadə olunur. Bu idiom 1500-cü illərin sonlarından bəri mövcuddur. O dövrlərdə inəklər gecə sağılırdılar və fermerdə ediləcək ən son iş bu idi. Daha sonra isə idiom məcaziləşərək inəklərin çox yavaş gəzmələrinə bənzətmə olaraq istifadə edilməyə başlanmışdır.

“I may be a great literary genius, and I may write still-born masterpieces till the cows come home” [73, p.358].

“Once in a blue moon” idiomu baş verən nadir bir hadisə mənasını bildirir. İdiomun yaranması isə “blue moon” adlanan astronomik hadisə ilə bağlıdır, bu hadisə hər 2-3 ildən bir baş verir. İdiom 1821-ci ildən istifadə edilməyə başlamışdır.

“Once in a blue moon, a poet can write a poem quickly and be done with it” [63, p.11].

“Paint the town red” idiomu əylənmək üçün birini sizə qoşulmağa dəvət edən zaman istifadə olunur. İdiomun yaranma tarixi 1837-ci ildə “Waterford”dan Marqius adlı şəxsin bir qrup dostu ilə əylənərkən bir neçə binanı qırmızı rəngə boyaması ilə yaranmışdır.

“So she caught the red-eye to New York, Determined to paint the town red” [56, p.111].

İngilis dilinə məxsus “məkan” konseptini ifadə edən idiomlara daha çox nümunələr gətirə bilərik:

- cradle of civilisation – sivilizasiyanın başladığı yer: Misir, Mesopotomiya, Hind vadisi, Çin, Meksika və Peru;
- happy is the country that has no history – Əgər bir ölkənin tarixi yoxdursa, xoşbəxt olmalıdır, çünki münaqişə və ya mübarizə yaşamamışdır;
- Lares and Penates – ocaq, ev rahatlığı;
- to get down to earth – göydən yerə enmək;
- to wash one’s dirty linen in public – evin sirrini yaymaq və s.

İndi isə Azərbaycan dilinin özünəməxsus olan idiomlarına nümunələrlə nəzər salaq.

“Ağalar-qullar dünyası” idiomunun yaranması M.Adilovun kitabında ətraflı şəkildə izah edilmişdir. İdiom dilimizdə iki fərqli ifadənin birləşdirilməsi ilə yaranmışdır. Bu mənbələrdən biri “İnternasional” şeiridir:

“Qalx, ey lənətlə damğalanan
Aclar və qullar dünyası...” [5, s.164].

İkinci mənbə isə M.Y.Lermontovun şeiridir:

“Əlvida, yuyulmamış Rusiya
Ağalar ölkəsi, qullar ölkəsi...” [5, s.164].

İki şeirdə istifadə olunan ifadələrin birləşməsindən “ağalar-qullar dünyası” idiomu yaranmışdır.

“Yıxılsın ağalar, qullar dünyası,
Dəyişsin insanın, ömrün mənası!..” [50, s.269].

“Qoca dünya, qoca tarix” idiomu dildə matriarxat dövründən qalmışdır. O dövrdə yer kürəsi qoca qarı olaraq təsvir edilirdi və həyatlarımız da onun əlində idi.

“Nə çoxdur gördüyüm qoca dünyada
Söz verib, söz alıb, söz unudanlar” [50, s.50].

“Dünyanın səkkizinci möcüzəsi” idiomu hər hansı bir şeyin çox gözəl, cəlbedici olması mənasında istifadə olunur. Bildiyimiz kimi, dünyanın yeddi möcüzəsi vardır. Yeddi rəqəmi bir çox xalqlarda oxşar və ya fərqli səbəblərə görə müqəddəs hesab olunur, dünyanın sadəcə yeddi möcüzəsinin olmasının da səbəbi budur. Bu idiomda bununla əlaqədar hər hansı bir şeyin çox gözəl, heyrətamiz olmasını bildirmək üçün istifadə olunur.

“Bu əsrarəngiz taxt dünyanın səkkizinci möcüzəsi, Məhəmməd Babur şahın şərəfinə Babur taxtı kimi tanınır” [35].

Dilimizdə istifadə olunan “məkan” konseptini ifadə edən idiomlara daha çox nümunələr göstərə bilərik:

- evi alt-üst olmaq – evi dağılmaq, sökülmək mənasında;
- göydən zənbillə düşmək – ərköyün, qaydalara tabe olmayan, iş-güc görməyən adam haqqında;
- qara yer – qəbir, məzar mənasında;

- beşgünlük dünya – dünyanın keçisi olması, insanın ölümlü olması ilə bağlı;
- dənizə getsə, dənizi qurudar – bacarıqsız, əlindən iş gəlməyən adam haqqında istifadə edilir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində tədqim edilən “məkan” konseptini ifadə edən oxşar və fərqli idiomların hər birinin izahında onların xalqın özünəməxsus dünya mənzərəsini əks etdirdiyini, milli-mədəni dəyərlər və tarixi hadisələrlə sıx əlaqədə olduqlarını bir daha sübut etmiş olduq.

2.5. “Məkan” konseptini ifadə edən fərdi-müəllifli frazeologizmlər haqqında

Fərdi-müəllifli frazeologizmlər əsərlərdən, tarixi sənədlərdən, filmlərdən, məşhur insanların nitqlərindən götürülmüş sitatlardır. Paremioloji vahidlər, zərb-məsəllər, idiomlar və digər bir çox frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq bu frazeologizmlərin müəllifləri bəllidir.

“Müəllifli frazeologizmlər dilin və ifadə tərzinin tarixi inkişafı nəticəsində deyil, fərqli alimlərin, yazıçıların, publisistlərin və başqalarının tərəfindən birdən-birə yaradılır, ümumi ədəbi dildə və yüksək intellektə malik dil daşıyıcılarının nitqində işlədilməyə başlayır” [9, s.35].

Belə frazeologizmlərin işlənmə tezliyi artdıqca leksik tərkibi və ya qrammatik strukturunda müəyyən dəyişikliklər baş verə bilər, ümumi semantikasısı isə olduğu kimi qalır.

Fərdi-müəllifli frazeologizmlər müəyyən vaxt keçdikdən sonra inkişaf edərək paremioloji vahidlərə çevrilə bilərlər. Məsələn, ingilis dilində “There’s no place like home” ifadəsi inkişaf edərək paremiologizmə çevrilmişdir. Bu ifadə 1939-cü ildə “Wizard of Oz” filmi ilə məşhurlaşmış və daha sonra xalq arasında yayılaraq inkişaf edib paremioloji vahidə çevrilmişdi. İndi bu ifadəyə bir çox əsərdə, məqalədə və ya insanların gündəlik nitqlərində rast gəlinə bilər:

“The joys of the palaces through which I roam Only swell my heart's anguish — there's no place like home” [66, p.65].

Bəzən isə fərdi-müəllifli frazeologizmlərin müəllifləri uzun müddət keçdikdən sonra unudulur. Azərbaycan və ingilis dillərində fərdi-müəllifli frazeologizm olaraq yaranıb inkişaf etdikcə paremiologizmlərə çevrilən və müəllifləri unudulan bir çox frazeoloji vahidlər mövcuddur.

Fərdi-müəllifli frazeologizmlər də hər bir frazeoloji vahid kimi xalqın özünəməxsusdur. Lakin müasir dövrdə bədii əsərlərin əksəriyyətinin başqa dillərə tez-tez tərcümə olunduğunu və fərdi-müəllifli frazeoloji vahidlərin də əksəriyyətinin bədii əsərlərdən götürüldüyünü nəzərə alsaq, bir çox dillərdə eyni ifadələrə rast gəlmək təbiidir. Bu səbəbdən də Azərbaycan və ingilis dillərində oxşar fərdi-müəllifli frazeologizmlərlə rastlaşsaq da, mənbələri və mənaları eyni olduqları üçün təhlilə əsas vermir. Bəzən isə eyni bir ifadə fərqli ölkələrdə fərqli mənalar ifadə edə bilir və bu da yenə xalqın dünya mənzərəsinin özünəməxsusluğu ilə əlaqəlidir.

Həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində “məkan” makrokonsepti daxilində olan “dünya”, “vətən”, “ev”, “ölkə” “cənnət”, “cəhənnəm” və s. mikrokonseptləri ifadə edən və müəllifi məlum olan frazeologizmlər kifayət qədər çoxdur.

Azərbaycan dilində milli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən fərdi-müəllifli frazeoloji vahidlərə misal olaraq “Kəbəni yıxmaq ürək yıxmaqdan yaxşıdır”, “Dünya bir karvansaraydır”, “xalqlar həbsxanası”, “Heç hənənin yeridir?” ifadələrini göstərə bilərik. Bu frazeologizmlərin hər birinin yaranma mənbələri bəllidir.

“Kəbəni yıxmaq ürək yıxmaqdan yaxşıdır” ifadəsi “qəlb sındırmaq, insanları incitmək olmaz” mənasını bildirir. Bu frazeologizm Məhəmməd Peyğəmbərin hədisindən götürülmüşdür. “Bu belə şərh olunur ki, ürəyi (yəni insanı) Allah yaratmış, Kəbəni isə İbrahim peyğəmbər inşa etmişdir. Lakin İbrahim bir peyğəmbər olmaqla bərabər, həm də bir insandır. İnsanın yaratdığı Kəbədən Allahın yaratdığı ürək daha qiymətlidir” [4, s.213].

“Ululu Kərim der: axtaran tapar,

Bir könülü yapan, Kəbəni yapar...” [4, s.214].

“Dünya bir karvansaraydır” ifadəsi dünyanın keçici və fani olduğunu bildirir. Dünyanın karvansara kimi təsvir edilməsi müsəlman ədəbiyyatı ilə əlaqələndirilir.

Y.E.Bertelsen bu ifadənin Ə.Yuqnakinin “Hibətül-həqaiq” əsəri ilə məşhurlaşdığını deyirdi.

“Dünya bir karvansaraydır, ötdü burdan şeyxü şab,
Hər kimə təqdiri-qismət ruzigar edən kərim” [30, s.53].

“Xalqlar həbsxanası” ifadəsi ilk dəfə fransız səyyah və yazıçısı Adolf de Kustin tərəfindən istifadə olunmuşdur. O, rus olmayan hər bir xalqı əzən çar Rusiyasını “xalqlar həbsxanası” adlandırmışdır. İfadənin frazeologizm olaraq inkişaf etməsinə əsas mənbə isə V.İ.Leninin əsərləri göstərilir.

“V.İ.Lenin “Milli siyasət məsələsinə dair” (1914) məqaləsində yazmışdı: “...Bu tədbirdən sonra milyonlarla “obıvatel” dönüb şüurlu vətəndaş olmağa belə bir kəlamın doğruluğuna yəqinlik hasil etməyə başladılar ki, Rusiya “xalqlar həbsxanasıdır” [4, s.170].

“Heç hənanın yeridir?” frazeologizmi yersiz edilən hərəkət və ya yersiz deyilən söz zamanı istifadə olunur. Bu ifadənin yaranma mənbəyi Ü.Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” komediyasıdır. Məhz bu komediyadan sonra ifadə xalq arasında yayılaraq kütləviləşmiş və vaxt keçdikcə frazeologizmə çevrilmişdir.

Filmdə Məşədi İbad və Gülnaz xanım arasında gedən dialoqda Məşədi İbad hənadan söhbət açır və bunun yersiz olduğunu görüb öz-özünə deyir: “Nahaq yerə hənadan söhbət açdım. Heç hənanın yeridir?” [23].

İngilis dilində isə milli xüsusiyyətləri əks etdirən fərdi-müəllifli frazeologizmlərə misal olaraq “Home is where heart is”, “Laugh and the world laughs with you, weep and you keep alone”, “All the world’s a stage”, “A fish in the hand is worth two in the sea” ifadələrini göstərə bilərik.

“Home is where heart is” ifadəsi “yarım harada, yurdum orada” və ya “əsl eviniz çox sevdiyiniz yerdir” mənasında istifadə edilir. Bu ifadənin mənbəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar tarixçilər tərəfindən “Pliny the Elder” olaraq tanınan Roma dəniz kamandiri G.Pliniusaid edir, bəziləri 1829-cu ildə qəzetdə nəşr olunan “Home is where heart is” şeiri ilə əlaqələndirirlər. Daha sonra bu ifadə inkişaf edərək atalar sözünə çevrilmişdir. “Home is where heart is”

ifadəsini bir müddət keçdikdən müəllifləri unudulan frazeologizmlərə misal olaraq göstərmək olar.

“However, the poem remains emphatic in making the point that home is where the heart is – or, more negatively, not-home is certainly not where the heart is” [81, p.69].

“Laugh and the world laughs with you, weep and you keep alone” ifadəsinin tərcüməsi “Gül ki, dünya səninlə gülsün, ağlasan, tək qalarsan”. Bu paremioloji vahidin indiki formasının mənbəyi E.W. Wilcoxun “Solitude” əsəridir. Lakin “Laugh and the world laughs with you” ifadəsinin yaranma mənbəyi Ezopun təmsilləri olaraq göstərilir.

“Laugh, and the world laughs with you;
Weep, and you weep alone;
For the sad old earth must borrow its mirth,
But has trouble enough of its own” [65].

“All the world’s a stage” frazeologizmi ingilis dilində şeksprizmlər sırasındadır. İlk dəfə Şeksprin “As You Like It” əsərində istifadə edilmiş və daha sonra məşhurlaşaraq frazeologizmə çevrilmişdir. Hazırda bu ifadə ingilis dilində istifadə olunan paremiologizm lüğətlərində öz əksini tapır.

“Jaques: All the world’s a stage, and all the men and women merely players” [82, s.83].

“A bird in the hand is worth two in the bush” paremiologizmi “daha yaxşı olanı əldə edə bilmək müəmmalıdırsa, əldə olanın qədrini bilmək lazımdır” mənasını ifadə edir. Bu frazeologizm ilk dəfə XVI əsrdə Ezopun təmsillərinin birində fərqli sözlərlə istifadə edilmişdir: “A fish in the hand is worth two in the sea”. Lakin sözlər fərqli olsa da, ifadə edilən məna eynidir.

Şekspirin, Ç.Dikkensin əsərləri kimi Ezopun təmsilləri də ingilis dilində frazeologizmlərin zənginləşməsində mühüm mənbələrdəndir.

Fərdi-müəllifli frazeologizmlər xalqın hazırkı düşüncələrini, milli xüsusiyyətlərini əks etdirdiklərinə görə məşhurlaşaraq frazeoloji vahidə çevrilirlər.

Məhz bu səbəbdən də bu frazeologizmlərin hər biri müəllifi məlum olmayan digər frazeologizmlər kimi milli səciyyəlidir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dili bizim mövzumuzla əlaqədar olan frazeologizmlərlə kifayət qədər zəngindir və hər birinə aid nümunələri daha çox artırmaq mümkündür. Azərbaycan və ingilis dilinin frazeoloji sisteminə nəzər saldıqda nə qədər rəngarəng olduğunu və xalqın milli xüsusiyyətlərini, dünya mənzərəsini özündə müxtəlif üsullarla aydın şəkildə əks etdirdiyini görə bilirik.

NƏTİCƏ

“Azərbaycan və ingilis frazeoloji sisteminin konseptsferasında “məkan” konseptinin yeri və mövqeyi” adlı birinci fəslimiz daxilində aparılan tədqiqatlarla belə nəticəyə gəldik ki, frazeologizmlər xalqın müdrikliyini əks etdirməsi baxımından çox qədim tarixi köklərə malikdir. Lakin son dövrlərdə koqnitiv dilçiliyin yaranması və geniş şəkildə imkişafi ilə əlaqədar frazeoloji vahidlər konseptlərin ifadə vasitəsi kimi daha geniş və ətraflı şəkildə tədqiq edilməyə başladı. Bu sahədə apardığımız tədqiqatlar onu göstərir ki, frazeologiya koqnitiv dilçilikdə yeni istiqamətləri stimullaşdırır.

Birinci fəslin “Frazeoloji sistem çərçivəsində “konsept” strukturlaşması” adlı birinci yarımfəslə üzrə frazeologiya haqqında aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hər bir dildə mövcud olan və xalqın tarixini, adət-ənənələrini, mentalitetini, əxlaqi dəyərlərini – bir sözlə, özünəməxsus dünya mənzərəsini əks etdirən frazeologizmlər konseptlərin ifadə vasitəsi olaraq bizə çox zəngin məlumatlar verir. Frazeoloji sistem xalqın ruhunu əks etdirən gizli bir dünyadır. Biz bu gizli dünyaya işıq salmaqla bir çox mövzularda Azərbaycan və ingilis xalqlarının oxşar və fərqli düşüncələrini müəyyənləşdirmiş olduq.

Növbəti yarımfəslimizdə isə konseptlər, konseptsfer və məkanın konseptuallaşması çərçivəsində aparılan tədqiqatlar onu deməyə imkan verir ki, konseptlər dünya mənzərəsini özündə əks etdirən konseptsferin sistemli və ierarxik quruluşlu komponentləri olaraq məhz frazeoloji vahidlərlə daha dolğun, aydın, konkret, rəngarəng və bir o qədər də emosional ifadə oluna bilir. Bu səbəbdən də Azərbaycan və ingilis dillərində linqvokulturoloji şərtlənmənin frazeologizmlər çərçivəsində tədqiq edilməsi bizə bir çox mövzularda hər iki xalq haqqında ətraflı məlumat vermiş oldu.

“Konsept” mövzusunun tədqiqi ilə deyə bilərik ki, konseptləri ən vacib olanlardan daha az vacib olanlara doğru sıralamaq mümkündür və bu sıralamada bizim əsas mövzumuz olan “məkan” makrokonsepti ən vacib olanlar arasındadır. “Məkan” konsepti insan həyatında çox mühüm yer tutur və bu konseptin ifadə

vasitələri sırasında fikrin qısa, dəqiq və idiomatik şəkildə çatdırılmasını təmin edən frazeologizmlər xalqın dünya mənzərəsi haqqında məlumatlarla zəngindir. Hər hansı bir xalqın dünya mənzərəsi haqqında geniş və əhatəli məlumata sahib olmaq üçün o dilin frazeoloji sisteminin tədqiq edilməsi də kifayət edir.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslində aparılan tədqiqatlarda konsept və konseptlərin dünya mənzərəsi və dünyanın dil mənzərəsi ilə olan əlaqələri bizə onu deməyə əsas verir ki, konseptlər və dünya mənzərəsinin qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində frazeologizmlərin təhlil edilməsi daha aydın və anlaşılabilir olur. Belə ki, ilk əvvəl xalqların dünya mənzərəsinin fərqliliyini, daha sonra dünya mənzərəsinin konseptlərdə əks olunmasını və konseptlərin də frazeoloji vahidlərlə ifadə olunmasını nəzərə aldığımızda, hər bir frazeologizmin təhlilində çıxarılan mənaları, Azərbaycan və ingilis dilinin frazeoloji sistemində mövcud olan oxşar və fərqli cəhətləri başa düşmək və aydınlaşdırmaq daha rahat olur.

“Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemlərində “məkan” makrokonseptinin reallaşmasının müqayisəli təhlili” adlı ikinci fəslimiz daxilində aparılan tədqiqatlar və bu mövzuda hər iki dildə tədqiq edilən nümunələr iki millət haqqında da qarşımızda rəngarəng bir pəncərə açdı deyə bilərik.

İkinci fəslin “Məkan” konseptini ifadə edən antonomasiyaların milli səciyyəsi” adlı birinci yarım fəslində Azərbaycan və ingilis dillərində istifadə olunan antonomasiyalara gətirdiyimiz nümunələrin etimologiyalarının tədqiqi ilə belə nəticəyə gəldik ki, hər bir dildə mövcud olan antonomasiyalar adi bir adlandırma deyil, onların hər biri xalqın milli xüsusiyyətlərini, dünyagörüşünü, tarixini və dinini özündə əks etdirir.

“Məkan” makrokonseptini ifadə edən paremioloji vahid formatlı frazeologizmlər haqqında olan növbəti yarım fəsil daxilində verilən nümunələrin mənalarının aydınlaşdırılması nəticəsində belə deyə bilərik ki, hər iki xalqın “ana vətən”, “ev” konseptləri haqqında olan paremiologizmlərində “vətən” anlayışına yanaşma münasibətlərini bir-birindən aydın şəkildə fərqlənir. Tədqiqatlarımız zamanı Azərbaycan və ingilis dilində eyni mənə ifadə edən bir çox paremioloji vahidlərin

olması isə bizə onu deməyə əsas verir ki, iki xalqın da fərqli düşüncələri olduğu qədər oxşar fikirləri də mövcuddur.

“Toponim komponentli frazeologizmlərin yaranma səbəbləri” adlı növbəti yarımfəslimizdəki nümunələrin tədqiq edilməsi ilə belə nəticəyə gəlirik ki, toponimlər hər xalqın özünə məxsusdur və bu və ya digər toponimin insanların dünya mənzərəsi daxilində ifadə etdiyi məna dilin frazeologiyasında öz əksini tapır. Bu frazeologizmlərdə milli xüsusiyyətlər özünü daha aydın şəkildə göstərir.

“Məkan” makrokonseptini ifadə edən idiomlar haqqında olan növbəti yarımfəslimiz çərçivəsində deyə bilərik ki, toponimlər kimi, idiomlar da digər frazeoloji vahidlərə nisbətən milliliyi daha çox əks etdirirlər. Belə ki, Azərbaycan və ingilis dillərində oxşar mənalar ifadə edən idiomlar olsa da, bunların əksəriyyəti fərqli sözlərlə ifadə olunmuşdur. Bu da idiomların xalqın düşüncə tərzilə sıx bağlı olduğunu göstərir.

İkinci fəslin sonuncu yarımfəslində “məkan” konseptini ifadə edən fərdi-müəllifli frazeologizmlərin mənalarının və yaranma mənbələrinin tədqiq edilməsi bu nəticəyə gəldik ki, əsərlər, filmlər, tanınmış insanların nitqləri frazeologizmlərin zənginləşməsinin əsas mənbələrindəndir. Bu tipli ifadələrin frazeologizmə çevrilməsinə səbəb insanların onları öz düşüncələrinin ifadə vasitəsi olaraq seçməsidir. Yəni, müəllifi məlum olmayan, xalqın məhsulu olan frazeologizmlər kimi fərdi-müəllifli frazeologizmlər də mütləq milli səciyyəlidir.

Son olaraq tədqiqat işimizin ümumi nəticəsi kimi deyə bilərik ki, hər nə qədər “məkan” konseptini ifadə edən frazeologizmləri – antonomasiyaları, paremioloji vahidləri, toponim komponentli frazeologizmləri, idiomları və fərdi-müəllifli frazeologizmləri məhdud çərçivədə bir neçə nümunələrlə təhlil etməyə çalışsaq da, bu nümunələri tədqiq etmək üçün apardığımız tədqiqatlar zamanı bir daha görmüş olduq ki, hər iki dilin frazeoloji sistemi bir-birindən qat-qat daha zəngin və əlvandır. Frazeologizmlər konseptlərin ifadə vasitəsi olaraq linqvokulturoloji aspektdən bir çox məlumatlarla zəngindir və buna görə də, bu mövzunun tədqiq edilməsi həm insan həyatında, həm də elmdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir və daim aktual mövzular arasındadır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasquliyev T. İngilis atalar sözləri və onların Azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Bakı: Elm, 1981, 211 səh.
2. Abbasova R. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində idiomlar və onların bəzi üslubi keyfiyyətləri//AMEA//Filologiya məsələləri. 2022, №1, səh. 143-150.
3. Abiyeva L. İngilis dilində frazeologizmlər//AMEA//Filologiya məsələləri//№4. Bakı, 2017, səh. 292-298.
4. Adilov M. Qanadlı sözlər. VI cild. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 456 səh.
5. Adilov M. Niyə belə deyirik. IV cild. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 432 səh.
6. Banin. Qafqaz günləri. Bakı: Qafqaz, 2006, 239 səh.
7. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 səh.
8. Bədri M. Təfəkkür. Bakı: 2020, 196 səh.
9. Bəşirova N. Müasir ingilis dilinin frazeoloji sisteminin spesifik xüsusiyyətləri//BDU//Dil və ədəbiyyat. 2019, IX cild №4, səh. 32-39.
10. Biz öz yurdumuza qayıdacağıq. Bakı: 1997, 519 səh.
11. Cəfərova L. Frazeoloji vahidlərin tərcümə üsulları//AMEA//Filologiya məsələləri. 2014, №6, səh. 132-137.
12. Çəmənli V. Bu yay da belə keçdi. Bakı: 2017, 287 səh.
13. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərbaycan dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962, 271 səh.
14. Elçin. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Çınar-çap, 2005, 523 səh.
15. Əhmədova S. Konseptin strukturuna nəzəri baxış//BDU//Dil və ədəbiyyat. 2019, 1(109), səh. 102-104.
16. Əhmədova Z. “Konsept” termininin koqnitiv dilçilik müstəvisində şərhii//AMEA//Filologiya məsələləri//№3. Bakı, 2018, səh. 117-126.
17. Əhmədzadə L.A. Onomastik komponentli frazeoloji vahidlərin linqvokulturoloji və leksik-semantik planda təhlili (ingilis və Azərbaycan dili materialları əsasında). Magistrlik dissertasiyası. ADU. Bakı: 2021, 88 səh.

18. Əliyeva T. N.Vəzirovun pyeslərində frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətləri//AMEA//Filologiya məsələləri//№14. Bakı, 2018, səh. 180-186.
19. Əlizadə N. Bibliyadan götürülmüş frazeoloji birləşmələr//AMEA//Filologiya məsələləri. 2019, №17, səh. 14-24.
20. Əsəd Bəy. Qafqazın on iki sirri. Bakı: Qanun, 2014, 308 səh.
21. Əsədova N. Azərbaycan dilində antroponim və toponim tərkibli frazeoloji vahidlərdə müsbət və mənfi mənə çalarlarının ifadəsi//I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları (II hissə). Bakı: 2016, Elm və təhsil, səh. 193-196.
22. Fərhadov M.F. Frazeoloji birləşmələrin yaranma yolları (Azərbaycan, fransız və ingilis dillərinin materialları əsasında). Doktorluq dissertasiyası. AMEA. Bakı: 2009, 121 səh.
23. Hacıbəyov Ü. O olmasın, bu olsun. Bakı Kinostudiyası, Bakı, 1956.
24. Həsənova A.G. Müasir dilçilikdə konsept anlayışı//BSU//Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. 2019, № 3, səh. 44-46.
25. Xəlilova B. Dilçilikdə “konsept” anlayışı//AMEA//Filologiya məsələləri. 2019, №2, səh. 174-183.
26. Xudiyev N. Sabaha inamla. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2002, 431 səh.
27. Quliyev H. Koqnitiv dilçilikdə konsept anlayışı//ADU// 2020.
28. Quliyev V. Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər. Bakı: Ozan, 2000, 584 səh.
29. Quliyev V. Tariximiz taleyimiz. Bakı: Tural, 2002, 424 səh.
30. Məxmədqulu F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: MBM, 2010, 446 səh.
31. Məmmədova Ş. Frazeoloji vahidlər ədəbi dil və Naxçıvan dialekt və şivələrində//AMEA//Filologiya məsələləri//№19. Bakı, 2018, səh. 67-76.
32. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 96 səh.
33. Mehdixanlı F. Müasir ingilis dilində alınma frazeologizmlər//AMEA//Filologiya məsələləri//№1. Bakı, 2014, səh. 109-113.

34. Mehdiyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin tərcümə üsulları//AMEA//Filologiya məsələləri. 2019, № 13, səh. 266-270.
35. Mirseyid A. “Bahur şahın taxtı”. Kaspi, 20 aprel 2019, səh. 15.
36. Mirzəliyeva G. Tərcümə prosesində frazeologizmlərin yaratdığı çətinliklər//AMEA//Filologiya məsələləri//№20. Bakı, 2017, səh. 220-225.
37. Nağıyeva A.T. Azərbaycan və talış dillərində frazeoloji birləşmələrin linqvistik təhlili (müqayisəli-tipoloji tədqiqat). Doktorluq dissertasiyası. AMEA. Bakı: 2009, 161 səh.
38. Nəbiyev B. Çətin yollarda. Bakı: Elm, 2000, 779 səh.
39. Nəsibzadə N. İranda Azərbaycan məsələsi. Bakı: Ay-Ulduz, 1997, 190 səh.
40. Rəcəbli Ə. Frazeologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 270 səh.
41. Rəcəbli Ə. Koqnitiv dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 304 səh.
42. Rəhimov M. İngilis dilinin ABŞ variantında yer alan toponim komponentli frazeoloji vahidlərin spesifikliyi//BDU//Dil və ədəbiyyat. 2015, №4, səh. 46-52.
43. Risalə. Araşdırmalar toplusu. VIII cild. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 296 səh.
44. Salayeva V.F. XX əsrin II yarısında Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı. Doktorluq dissertasiyası. BSU. Bakı: 2013, 147 səh.
45. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2018, 512 səh.
46. “The Telegraph”: Bakı, Azərbaycan: Qafqazın Dubayı. Xalq qazeti, 25 may 2012.
47. Vəliyeva N. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Nurlan, 2006, 460 səh.
48. Verdiyeva E. “Dünyanın dil mənzərəsi” müasir koqnitiv dilçiliyin fundamental anlayışlarından biri kimi//AMEA//Filologiya məsələləri. 2020, №6, səh. 157-163.
49. Veysəlli F. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015, 120 səh.
50. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 424 səh.

51. Yusifova A. Mədəniyyətlərarası əlaqədə dilin inkişafı və nitq mədəniyyətinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında//AMEA//Filologiya məsələləri. 2019, №7, səh. 19-23.
52. Yusifova İ.G. İngilis dili idiomlarının sintaktik, semantik və koqnitiv xüsusiyyətləri. Doktorluq dissertasiyası. ADU. Bakı: 2015, 141 səh.
53. Buran A., Alkaya E. Çağdaş Türk Lehçeleri. Ankara: Akşag, 2001, 347 s.
54. Гримм Я. О происхождении языка//Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. 1956, с. 64.
55. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Москва: Восток-Залад, 2007, 226 с.
56. A gathering of poets. America: Infinity, 2005, 179 p.
57. Arlen V. Locked in: The Will to Survive and the Resolve to Live. New York: Howard books, 2018, 225 p.
58. Buchanan R. The Drama of Kings. London: Strahan & Co., Publishers 56 Ludgate Hill, 1871, 478 p.
59. Danner R.M. Making a world of difference one quilt at a time. California: New world library, 2015, 264 p.
60. Evans V., Melanie G. Cognitive linguistics: an introduction. Edinburgh: Edinburgh university press, 2006, 830 p.
61. Frank C. In the Middle of Nowhere. 2012, 22 p.
62. Gilyazeva N.E., Polkina M.G. Toponym as a part of phraseological units: semantic aspect (based on the German, English and Russian languages)//Journal of Research in Applied Linguistics. 2019, vol. 10, p. 783-792.
63. Harmon W. The poetry toolkit. 2012, 235 p.
64. <https://blogs.bl.uk/european/2016/09/from-china-to-peru.html>
65. <https://www.poetryfoundation.org/poems/45937/solitude-56d225aad9924>
66. Knight L.L. Georgia's landmarks, memorials and legends. Gretna: Pelican Publishing Company, 2006, 621 p.
67. Kunin A.V. English-russian phraseological dictionary. Moskva: 1984, 944 p.

68. Life at the Digging//Eliza Cook's Journal. 1853, № 10, p. 521;
69. Literaty notes//Young men's era. 1892, vol. 18, p. 313.
70. Martin E.S. The Wayfarer in New York. New York: The Macmillan company, 1909, 239 p.
71. Martin H.M. The facts on file dictionary of proverbs. America: Infobase, 2002, 499 p.
72. Oxford dictionary of proverbs. New York: Oxford University Press, 2008, 382 p.
73. Pearson J.L. Poet's Progress. London: Wilkes Community College, 2005, 475 p.
74. Phraseology: an interdisciplinary perspective. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2008, 422 p.
75. Skandera P. Phraseology and culture in English. New York: 2007, 520 p.
76. Susinskiene S. Personal and Place names in English phraseology// Acta humanitarica universitatis Saulensis. 2009, №8, p. 320-328.
77. Tadjieva F.M. The concept "love for the homeland" in the English and Uzbek proverbs//European journal of research and reflection in educational sciences. 2019, vol. 7 №12, p. 815-819.
78. Thomas M.W. The Lunar Light of Whitman's Poetry. London: Harvard University Press, 1987, 291 p.
79. Tilton M. E. The letters of Ralph Waldo Emerson. New York: Columbia University Press, 1844, 590 p.
80. Twentieth century. London: Sampson Low, Marston & Company, 1892, 1032 p.
81. Waterman R. Belonging and Estrangement in the Poetry of Philip Larkin, R.S. Thomas and Charles Causley. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2014, 211 p.
82. William Sh. As you like it. Folger Shakespeare Library, 205 p.
83. Will L. Memories of the Joker: Heath Ledger//The Times//2008.

84. Wolff M.P. The colonial agency of Pennsylvania: a dissertation. Philadelphia: 1933, 243 p.
85. www.barrypopik.com